

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

НУТҚ МАДАНИЯТИ

(ўқув методик қўлланма)

ТОШКЕНТ - 2007

АННОТАЦИЯ

Ўқув – методик қўланмада нутқ маданияти, нутқнинг коммуникатив сифатлари, нутқ маданияти ва адабий тил, нутқ маданияти ва услубшунослик ҳақида маълумотлар берилади.

Шунингдек, нутқ маданиятига оид назарий маълумотлар амалий машғулотлар билан мустаҳкамланади, нутқ маданияти билан боғлиқ халқ оғзаки ижодидан намуналар келтирилади.

Қўланма нутқ маданияти билан бевосита шугулланувчилар ва айни фанга қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари номзоди, доцент
С.Муҳамедова

Тақризчилар: филология фанлари доктори, профессор
Ҳ.Дадабоев

филология фанлари номзоди, доцент
Ў.Шарипова

қайта нашр

Кириш

Узоқ ўтмишга эга бўлган ўзбек халқи таълим - тарбияга оид бой меросга эга бўлиб, авлодларда инсоншарварлик, камтарлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, меҳр-оқибат, биродарлик, одоблилик каби умуминсоний фазилатларни тарбиялаб келган. Шарқ мутафаккирларининг таълим - тарбияга оид асарлари ҳам ана шу мероснинг туб негизини ташкил этади. Лекин, мустабид тузум даврида халқимиз бу дурдона асарлардан, ундаги одоб-ахлоққа оид фикрлардан етарлича фойдалана олмади.

Шукурки, миллий истиқдол туфайли халқимиз дунёга юз тутди. Биз тарихимизга, маданиятимизга янгича назар билан қарай бошладик. Шунингдек, ўз ечимини кутаётган муаммоларни ижобий ҳал қилишга бел боғладик.

Барча соҳалар сингари она тилимиз ва у билан боғлиқ муаммолар ҳам аста-секин ечимини топмоқда. Хусусан, нутқ маданиятига доир масалаларни ҳал қилишда тилшунос олимларимизнинг меҳнатлари, изланишлари таҳсинга лойиқдир.

Нутқ маданияти жамият маданий тараққиёти, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Мамлакатимизда маънавий-маърифий ислоҳатлар давлат сиёсатининг устивор йўналиши деб эълон қилинган бугунги кунда нутқ маданияти масалалари ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этмоқда.

Республикаимизнинг «Давлат тили» ҳақидаги қонуни, «Таълим тўғрисида»ги қонуни, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва бошқа ҳужжатларда маънавий-маърифий тарбияга, тил масалаларига алоҳида эътибор берилган. Ҳар бир кадр, энг аввало, ўз она тилининг чинакам соҳиби бўлмоғи лозим. Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг 1997 йил 29 августидаги IX сессиясида сўзлаган нутқида: «Ўз фикрини мутлақо мустақил, ўз она тилида равон, гузал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваламбор, раҳбар курсисида ўтирганларни бугун тушуниш ҳам, оқлаш ҳам қийин» - деб таъкидлайди.¹

Нутқ маданияти ҳозирги даврда тилшунослик фанининг долзарб муаммоларидан биридир. Бу муаммони ҳал этиш умуммаданиятимиз тараққиётида, шунингдек, олий мактабларда, ўрта махсус ўқув юртларида, ўрта мактабларда дарс ўтиш жараёнини яхшилаш билан ҳам боғлиқ. Шуни қайд

¹ И.А.Каримов Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т 1997, 9-бет.

этиш керакки, бугунги кунда нутқ маданияти фанининг барча ўқув юртларида ўқитилиши қувонарлидир. Чунки нотиклик санъати сирларини ўрганиш барча соҳада хизмат қилувчи ҳар бир мутахассис учун, умуман, ҳар қандай маданиятга инсон учун ҳаётий зарурат деб ҳисобланиши керак. Ўзбек адабий тили ва унинг нормаларини илмий ўрганиш ҳам ўзбек нутқ маданияти соҳаси учун ниҳоятда муҳимдир. Адабий тилнинг ривожланиш қонуниятларини, адабий тил меъёрларининг умумий ҳолатини, ундаги тургун ва нотургун ҳодисаларни чуқурроқ текширмай туриб, адабий тилнинг нутқ маданияти ҳақида гашириш мумкин эмас.

Ўқитувчи нутқ маданияти курсининг мақсад ва вазифалари

Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қадимги Рим ва Афинада шакланган бўлса ҳам, унга қадар Мисрда, Ассирияда, Вавилон ва Ҳиндистон каби мамлакатларда пайдо бўлганлиги нотиклик санъати тажрибасидан маълум. Ушбу даврларда жамиятнинг ривожланиши, савдо – сотиқнинг, суд ишларининг ниҳоятда тараққий этиши нотикликни санъат даражасига кўтарди. Чунки у пайтларда давлат арбобларининг обрў – эътибори ва юқори лавозимларга кўтарилиши, уларнинг нотиклик маҳоратига ҳам боғлиқ бўлган. Нотиклик санъати саркардалик маҳорати билан баробар даражада улугланган.¹ Машҳур нотик Цицерон: «Тарихда ё яхши ҳарбий саркарда, ё яхши нотик бўлиш керак», деган экан. Бу гапда катта ҳикмат бор. Ҳарбий саркарданинг итоатида кўп сонли лашкар бўлишини тасаввур қилсак, бу сўз тасодифий ўхшатиш эмаслигига амин бўламиз. Грек ва Рим нотиклари Аристотель, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан каби назариётчиларнинг ҳаётий тажрибалари ҳам бунга мисолдир. Улар кишилик жамиятида риторика ва нотиклик санъатининг ўзига хос мактабини яратдилар. Цицероннинг «Нотиклик ҳақида», «Нотик», «Брут» асарлари, Марк Фабий Квинтилианнинг «Нотик билими ҳақида», Аристотельнинг «Риторика» каби асарлари ҳам қадимги Греция ва Римда маданий нутқ, нотиклик назарияси анча ривожланганлигини кўрсатади.

Ўрта Осиё маданияти тарихида ҳам нутқ маданияти ўзига хос мавқега эгадир. Шарқда, жумладан, Мовароуннаҳрда нотиклик, воизлик, яъни ваъзхонлик «Қуръон»ни тарғиб қилиш билан муштарак ҳолда сўзнинг аҳамияти, маъноси ва

¹ Р.Қунгуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 6-бел.

ундан уринли фойдаланиш борасида кўп яхши фикрлар айтилган. Ана шу нуқтай назардан қаралса, «Нутқ одоби», «Муомила маданияти» номлари билан юритилиб келинган «нутқ маданияти» тушунчаси жуда қадимдан олимлар, зиёлиларнинг диққатини тортган: Абу Райхон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ Ал-Хоразмий, Маҳмуд Қошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Суфи Оллоёв, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби улуғ сиймолар нутқ одоби масалаларига, умуман нутққа жиддий эътибор бериш билан бирга тилга, лугатга, грамматикага ва мантиқшуносликка оид асарлар ёзганлар. Буюк қомусий олим Беруний (973-1048) ўзининг «Геодезия» асарида ҳар бир фаннинг пайдо бўлиши ва тараққий этиши инсон ҳаётидаги зарурий эҳтиёжлар талаби билан юзага келишини айтади. Унингча, грамматика, аруз ва мантиқ фанлари ҳам шу эҳтиёжнинг ҳосиласидир.

Улуғ ватандошимиз Абу Наср Форобий тўғри сўзлаш, тўғри мантиқий хулосалар чиқариш, мазмундор ва чиройли нутқ тузишда лексикология, грамматика ва мантиқнинг нақадар аҳамияти катталиги ҳақида шундай дейди: «Қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи)га келганимизда, бу ҳақда билимларнинг энг биринчиси жисмларга ва ҳодисаларга исм берувчи тил ҳақидаги илмлар деб тасдиқлайман...»¹

Кайковус томонидан 1082-1083 йилларда яратилган, қадимги Шарқ педагогикасининг ажойиб асарларидан бири ҳисобланган «Қобуснома» да ҳам нутқ одоби ва маданияти ҳақида ибратомуз фикрлар айтилган. Асар 44-бобдан иборат бўлиб, унинг 6-, 7- боблари сўз одоби ҳақидадир. Муаллиф фарзандига қилган насиҳатлари орқали ўқувчини ёқимли, мулойим, уринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди. Сўзлаганда ўйлаб, ҳар бир фикрдан келиб чиқадиган хулосани кўз олдига келтириб, гапириш кераклигини, киши камтар бўлиши, ўзини халқ орасида оддий тутиши лозимлигини эслатиб, маҳмадоналик қилиш, кўп гапириш донолик белгиси эмаслигини шундай ифодалайди. «Эй фарзанд, сен ҳар қандай нотик бўлсанг ҳам, ўзингни билганлардан пастроқ тутгил, токи сўз билимдонлиги вақтида бекор бўлиб қолмагайсан. Кўп билу, оз сўзла, кам билсанг, кўп сўзлама. Чунки ақсиз киши кўп

¹ Қаранг. Т.Қудратов Нутқ маданияти асослари. -Т. 1993. 7-бет.

сўзлайди, деганларки, жим ўтириш саломатлик сабабидир. Кўп сўзловчи ақлли одам бўлса ҳам, халқ уни ақлсиз дейди...»¹.

Улуғ шоир Юсуф Хос Ҳожиб туркий халқларнинг XII асрдаги ажойиб бадий ёдгорлиги бўлган «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асарида сўзларни тўғри танлаш ва тўғри қўллаш ҳақида: «Билиб сўзласа сўз билиг саналур» деган эди. Қисқа сўзлаш, сўзларга иложи борича кўпроқ маъно юклаш ҳақида:

Угуш сўзлама сўз бирор сўзла оз,
Туман сўз тутунини бу бир сўзла ёз,

дейди. Мазмуни: сўзни кўп сўзлама, камроқ сўзла. Туман (минг) сўз тутунини шу бир сўз билан ет. Гаширишдан мақсад сўзловчи кўзда тутган нарса, ҳодиса, воқеаларни тингловчига тўғри, таъсирчан етказишдан иборат. Шундай экан, нутқнинг тўғрилиги, раволиги ва мантиқийлигига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Мутафаккир сўзловчини тилнинг аҳамиятини тушунган ҳолда, ҳовлиқмасдан, сўзнинг маъноларини яхши англаб, нутқни раво қилиб тузишга чақиради.

Адиб Аҳмад Югнакий (XII-XIII) ҳам сўзлаганда нутқни ўйлаб, шошмасдан тузишга, кераксиз, ярамас сўзларни ишлатмасликка, мазмундор сўзлашга чақиради. Нотўғри тузилган нутқ туфайли кейин хижолат чекиб юрмагин, деб сўзловчини огоҳлантиради:

Ўқуб сўзла сўзни эва сўзлама,
Сўзунг кизла кедин, бошинг кизлама.

Мазмуни: (Сўзни ўқиб сўзла, шошиб гапирма, кераксиз ярамас сўзларни яшир, ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма).²

Нутқ одоби деб юритилган қоида ва кўрсатмаларда содда ва ўринли гапириш, қисқа ва мазмундор сўзлаш, эзмалик, лақмаликни қоралаш, кексалар, устозлар олдига нутқ одобини сақлаш, тўғри, рост ва дадил гапириш, ёлғончилик, тилёғламаликни қоралаш ва бошқа шу каби мавзуларда сўз боради.

¹ Қаранс: Т. Қудратов, Ўша асар, 9-бет.

² Аҳмад Югнакий. Ҳибатул – ҳақойиқ. -Т. 1971, 78-бет.

Урта Осиё нотиқлигининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборат эдики, у, энг аввало, ўша давр тузумининг манфаатларига хизмат қилар эди. Бу даврда нотиқлик саънаги усталарини надимлар, қиссагўйлар, масалагўйлар, бадиҳагўйлар, қироатхонлар, муаммогўйлар, воизлар, гўяндалар, маддоҳлар, қасидахонлар деб юритилиши ҳам ана шундан далолат беради. Аммо тилнинг яратувчиси халқ эканлигини ва унинг, энг аввало, халққа хизмат қилишини тўғри англовчи соғлом фикрли кишилар унинг ижтимоий моҳиятини доимо тўғри тушуниб келганлар. Навоийнинг давлат арбоби сифатида меҳнаткаш халқ олдида қилган чиқишлари, унинг тил ҳақида айтган фикрлари бунинг далилидир. Алишер Навоийнинг «Муҳокамаг ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб», «Назм ул-жавоҳир» асарлари ўзбек тилида нутқ тузишининг гўзал намуналари бўлиши билан бирга унинг мукаммаллашишига ҳам катта ҳисса қўшди. У ўзининг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида шундай дейди: «Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдирки, гар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидур...»¹ яъни, тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир, агар у ўринсиз ишлатилса, тилнинг офатидир.

Алишер Навоий майин, ёқимли, ширали овоз билан сўзлаш одоби ҳақида шундай ёзади: «Сўзни кўнглунгда пишқормагунча тилга келтирма, ҳарнаким кўнглунгда бўлса, тилга сурма». Мазмуни («Сўзни кўнглингда пишитиб олмагунча, сўзлама, кўнглингда бўлган ҳар қандай фикрни ҳам айта берма»).

Ўзбек бадий нутқи тарихида Заҳириддин Муҳаммад Бобур алоҳида ўрин тутади. Шоирнинг назми ва «Бобурнома»-си ўзбек нутқининг гўзал намуналаридир. Бобур ўзи ҳаммабоп ёзиш билан бирга бошқаларга ҳам шундай иш тутишни маслаҳат беради. Жумладан, ўгли Хумоюнга ёзган бир хатида бировга юборилган мактубни муаллифнинг ўзи бир неча бор ўқиб кўришига, унинг равонлигига, сўзларнинг кўзда тутилган маънони тўғри акс эттирганилигига ишонч ҳосил қилганидан сўнг жўнатишга чақиради.

Кўринадикки, Шарқ мутафаккирлари нотиқ олдига тилни пухта ўрганиш, унинг луғавий бойлиги ва грамматикасини пухта эгаллаш, мантиқли сўзлашни ўрганиш, нутқни ички (мазмун) ва ташқи (шакл) кўринишига бирдай эътибор бериш, гўзал ва таъсирчан нутқ туза билиш, тил бойликларини мақсадга мувофиқ ҳамда ўринли ишлатиш вазифаларини

¹ Қаранг: Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Ўша асар, 8-бет

қўядилар ва уларнинг ижросини кузатадилар, чуқур таҳлил этадилар.

«Нутқ маданияти асослари» фани ўзбек тилшунослигининг ўзига хос амалий соҳасидир. У тилшуносликнинг назарий фанларидан олинган билимларга суянган ҳолда тўғри ва чиройли нутқ тузиш йулларини ўргатади. У тил, тил нормалари, нутқ, нутқнинг сифатлари, нутқий ўслублар, нутқда учраши мумкин бўлган камчилик ва хатолар, нутқнинг талаффузига доир муаммолар юзасидан баҳс юритади. Нутқ маданияти ҳам фан сифатида ўз текшириш объекти ва вазифаларига эга. Унинг текшириш предмети нутқнинг тил қурилиши, адабий тил меъёрлари (нормалари) ва нутқнинг коммуникатив (алоқа учун керакли) фазилатларидир. Нутқ маданияти назариясида тил нормаси марказий тушунчадир. Тил маданиятининг асосий текшириш объекти адабий тил нормалари, асосий вазифаси эса ушбу нормадаги иккиланишларни бартараф этиш бўлмоғи керак.

Шундай қилиб, нутқ маданияти фани адабий тил меъёрларини, унинг тарихийлигини, тараққий этиб бориши ундаги баъзи бирликларнинг эскириши, улар ўрнида янги норматив бирликларнинг пайдо бўлишини кузатиб, қайд этиб боради. Бироқ бу фан адабий нормаларни яратмайди, баъзи бир ҳодисаларни норма сифатида мажбуран киритмайди. Балки ўзбек миллий адабий тили фаолиятини, унинг ривожланишини кузатиб боради, объектив қонунларини кашф этади, шулар асосида тавсиялар беради.¹

«Нутқ маданияти асослари» фани ҳозирги замон ўзбек адабий тилини ўрганар экан, шу адабий тил асосида вужудга келадиган барча нутқ турлари, адабий тилга асос бўлувчи халқ тили шевалари ҳам унинг объектига дахлдордир. Нутқ маданияти соҳаси адабиётшунослик, поэтика, эстетика, этика, педагогика, мантиқ, руҳшунослик, сиёсатшунослик соҳалари билан боғлиқ. Миллий мустақиллик мафкурасининг таркибий қисми ҳисобланмиш Давлат тили сиёсати ва унга оид ҳуқуқий ҳужжатлар нутқ маданиятининг асосий ашёларидандир. Нотиқлик ва вонзлик санътига оид асарлар, ўзбек маданий нутқига асос бўлган миллий адабий мерос намуналари, ўзбек миллий ҳужжатчилиги ҳамда давлат тилида иш юритиш қонун - қоидалари мажмуаси фаннинг асосий объектларидандир.

¹ Қаранг: Т.Қудратов. Уша асар. 15-16-бетлар.

Кейинги йилларда олий ўқув юртларининг барча факультетларида «Ўқитувчи нутқ маданияти» фанининг ўқитилаётганлиги қувонарли ҳолдир. Ёш авлодни тарбиялашдек ўта масъулиятли вазифани бўйнига олаётган талабанинг ўз фанини чуқур ўрганишининг ўзи етарли эмас. Чунки «Ўқитувчининг нутқи ўтмас, ночор бўлса, унинг билими қанчалик чуқур ва тугал бўлмасин, ўзига ҳам азоб, ўқувчи шўрликка ҳам азоб. Она тилида пухта, лўнда ва ширадор нутқ туза олиш малакаси ва маҳорати математика ўқитувчиси учун ҳам, она тили ўқитувчиси учун ҳам бирдай зарурий фазилатдир. Ўқитувчи ўзал, ўзни ҳам, сўзни ҳам қийнамайдиган раво ва ифодаларга бой нутқи билан ўқувчиларни маҳлиё этиб, бермоқчи бўлган билимини ёш инсон шуурига осонлик билан олиб киради. Зотан, она тили миллий маънавийтимизининг, дунёни теран идрок этишимизнинг заминидир».¹

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг тўлиқ шакланганлиги ва улкан ижтимоий вазифани бажараётганлиги ҳеч биримизга сир эмас. Бу тил диёримиз вакиллари учун умумий тил сифатида шаклланди.

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши Республикамизда давлат ишларининг, ўқиш-ўқитиш, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот ишларининг шу тилда олиб борилиши учун жуда катга имконият яратди. Тилга булган муносабат тубдан ўзгарди, унинг барча имкониятларини ўрганиш ишлари кенг кўламда олиб бориляпти. Лекин, шунинг ҳам айтиш жоизки, тилнинг ижтимоий вазифасининг бажарилиш даражасини белгиловчи омиллардан бири бўлиши нутқ маданияти соҳасини чуқурроқ ўрганиш олдимизга қўйилган муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Чунки нутқимиздаги нуқсон ва камчиликларни бартараф қилиш, нутқ маданиятини ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ривожлантириш умумдавлат аҳамиятига эга бўлган сиёсий ва ижтимоий масаладир. Бу масала билан шуғулланиш ишига фақат тилшуносларгина эмас, республикамизда истиқомат қилувчи барча соҳа вакиллари эътибор беришлари мақсадга мувофиқдир. Чунки, нутқ маданияти умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, кишиларни юксак маданият соҳиби бўлишларини белгилайди. Бу масаланинг бир томони бўлса, иккинчидан, халқаро ҳаётда икки қарама -

¹ Н.Маҳмудов. Матрифат манзиллари. –Т. 1999. 28- бет.

қарши ижтимоий гуруҳ ўртасида мафкуравий кураш ниҳоятда кескинлашган бир даврда яшамоқдамиз. Бу нарса ҳам мафкуравий курашнинг асосий қуроли бўлган тилнинг ҳар қачонгидан ҳам уткир ва кескин бўлишини тақозо этади. Президентимиз И.А.Каримов ҳам бунга алоҳида этибор бериб шундай деган: «Гояга қарши фақат гоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақт маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин».¹

...«Мактабларда болалар мустақил фикр юритишга ўргатиладими? Аминманки, ўргатилмайди. Мабодо, бирор ўқувчи ўқитувчига эътироз билдирса, эртага ҳеч ким ҳавас қилмайдиган аҳволга тушиб қолади. Мактабдаги жараёнда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади. Принцип ҳам тайёр: «Менинг айтганим - айтган, деганим - деган».

«Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатидаги мажбурий итоаткорлик ўрнини онгли иштизом эгаллаши жуда қийин кечяпти. Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш куникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин, афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз.

Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлиқдир».² Мактабда нутқ тадбиркорлигини сингдириш ўқитувчининг бош вазифасидир. У биринчи соатдан бошлаб то охириги машғулотгача ўқувчиларда нутқ маданияти (тадбиркорлиги)ни тарбиялашга хизмат қилиши керак.

Бошқача айтганда «Айни пайтда нутқий маданият тарбияси билан мактабдаги, ҳеч бир истисносиз, барча ўқувчиларни ҳам билвосита шугулланиши керак. Математика бўладими, физика ёки тарих бўладими, ўқитувчи ўз нутқий маданияти билан намуна кўрсатиши, тегишли фан соҳасининг тугал тилини намойиш этиши ва шу йўл билан ўқувчидаги сўз сезгисига куч бериши мақсадга мувофиқ. Таълим амалиётида кўرғазмалилик азаддан энг зарурий омил сифатида қараб келинади, шунинг учун ўқитувчи жуда кўп вақтини турли кўрғазмали қуроллар тайёрлашга сарфлайди. Бу маъқул, аммо,

¹ И.А.Каримов. Баркамол авлод орауси. -Т. 2000. 35-бет.

² И.А.Каримов Ўша асар. 17-бет.

унутмаслик керакки, нутқий маданиятни ўргатиш, чиройли сўз завқини ўстириш, умуман, тил эстетикаси тарбиясида, асосий, жонли кўргазмали қурол ўқитувчининг ўзидир».¹

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қаерда шакланган?
2. Шарқда нутқ маданияти масалалари билан шугулланган мутафаккирлардан кимларни биласиз?
3. Нутқ маданияти фанининг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?

Таянч тушунчалар.

Наҳв - (арабча) синтаксис, грамматика.

Назм - (арабча) шеърый асар: шеърыйт жанри, шеър улчови.

Наср - (арабча) проза, прозаик асар, проза жанри.

Аруз-шеър тузилишида қисқа ва чўзиқ ҳижо (бўгин) - ларнинг маълум тарғибда гуруҳланиб, такрорланиб келишига асосланган вазн системаси. Аруз вазни.

Мантиқ - (арабча) тафаккур шакли ва қонунлари ҳақидаги фан: логика.

Нутқ маданияти ва адабий норма Нутқий малака

Ҳар бир соҳанинг ўз маданияти бўлгани сингари нутқнинг ҳам ўз маданияти, яъни нутқ маданияти деб аталувчи ва бугунги кунда алоҳида ҳодиса ҳисобланувчи соҳа мавжуд. Нутқ маданияти тўғрисида сўзлашдан олдин нутқ нима?, унинг тилдан фарқи нимада?, деган саволларга жавоб топишимиз керак.

Тил ва нутқ бир-бирига боғлиқ, диалектик муносабатдаги ҳодисалардир. Уларни бир - биридан ажратиб қараш асоссиздир. Тил нутқ учун моддий материалдир. Шу материал асосида эса нутқ ташкил топади.

Тилдаги ҳамма нарса тил жамоаси учун умумий бўлади. Тилда руҳий ва моддий материал мавжуд бўлиб, сўзнинг кишилар хотирасидаги образлари-руҳий материал; нутқ яратиш жараёнида қўлланадиган сўз шакллари, морфемалар,

¹ Н.Маҳмудов. Уша асар. 52 - бет.

товушлар - моддий материал ҳисобланади. Тилнинг руҳий ҳодисалиги унинг онда сақланиши бўлса, моддий ҳодисалиги эса ундаги товушлардир.¹

Нутқ - бу тил деб аталувчи, ўта муҳим вазифаларни бажарувчи ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни, тил бирликлари, имкониятларининг борлиқ, тафаккур, онг ҳамда вазият каби ҳодисалар билан муносабатда намоён бўлишидир. Нутқ ҳаракатдаги тил бўлиб, нутқ аъзоларининг ҳаракати жараёнида пайдо бўлади ва сўз шакллари, сўз бирикмалари ва гаплардан ташкил топади.

Маданий гапиришга интилиш тушунчаси барча халқларда қадимдан мавжуддир. Бу тушунча маълум лингвистик меъёрлар, этик ва эстетик талаблар билан алоқадор бўлган тушунчадир. Демак, нутқ маданияти тушунчаси ҳар бир халқ тили ва миллат маънавиятини белгиловчи (кўрсатувчи) этик ва эстетик категориядир.

Нутқ маданияти фақатгина адабий тилни онгли ва мақсадга мувофиқ меъёрлашга (уни қайта ишлаш ва бойитишга) қаратилган ҳаракатларгина эмас, балки миллатнинг умумий маданиятини кўтариш, одамларга маълум «тил диди» - ни тарбиялашга хизмат қилувчи фаолият ҳамдир.

Нутқ маданияти термини ҳозирги замон тилшунослиги талқинида уч хил ҳодисани ифода этади:

- 1) маданий нутқнинг, яъни нутқий ҳодисанинг номи;
- 2) маданий нутқ тушунчаси билан боғлиқ ва нутқ маданияти деб юритилувчи илмий муаммонинг номи;
- 3) нутқ маданияти муаммосини ўрганиш билан шугулланувчи соҳанинг, тилшунослик фани бўлимининг номи.

Келтирилган учта ҳодисанинг ҳар бири мураккаб кўринишларига, қирраларига эга, уларни бир-бири билан қориштирмаслик лозим.²

Юқорида баён этилган барча мулоҳазалар нутқ маданияти тушунчасини тушуниш ва таърифлаш тилшуносликда ҳозир қуйидаги кўринишларга эга деган хулосага келиш имконини беради:

¹ Қаранг: Т.Қудратов «Ушга асар 19-бет

² Э.Бегмагов, А.Бобоева, М.Асомиқддинова, Б.Умуркулов, Ўзбек нутқи маданияти очерклари -Т. 1998, 31 - бет.

1. Нутқ маданияти адабий тил ривожининг узига хос хусусиятларидан бири (Прага лингвистик мактаби).
2. Нутқ маданияти (тил маданияти) — бу адабий тил нормаларининг шаклланиши ва силлиқланишига ёрдамлашишдан иборат бўлган фаолият, яъни тил ривожига онгли аралашувдир (Прага лингвистик мактаби).
3. Нутқ маданияти тилни, унинг қонун-қоидаларини онгли идрок қилиш, аниқ, равшан, ифодали нутқ туза олиш маҳоратидир (А.Гуревич ва б.).
4. Нутқ маданияти кишиларнинг узаро тўлиқ ва теран фикрлашиши, тилнинг барча имконият ва воситаларини пухта эгаллашидан иборатдир (Б.Н.Головин ва б.).
5. Нутқ маданияти фақат тўғри нутқгина эмас, балки уқувлилик ҳамда нутқий чечанлик ҳамдир (Г.О.Винокур ва б.).
6. Нутқ маданияти тил воситаларидан ўринли фойдаланган ҳолда мақсадга мувофиқ сўзлаш ва ёза олиш санъатидир. (А.И.Ефимов).
7. Нутқ маданияти бу аввало фикрлаш маданиятидир. (Д.Э.Розенталь ва бошқалар)
8. Миллий ўзига хослиги билан ҳам ажралиб турувчи нутқ маданият нутқдир. (М.Агафанова).¹

Хулоса шуки, нутқ маданияти тилни – алоқа – аралашув қуролини ишлатишга бўлган муносабатдир. Тил вакилларида бу ноёб қуролнинг имкониятларига муносабат, уни ишлатишдаги бошқа омиллар: тафаккур, онг, борлиқ, турли вазият ва ҳолатлар, мақсадга бўлган муносабат қанчалик юқори савияда бўлса, нутқ маданияти ҳам шунчалик юқори савияда бўлади. Аксинча бўлса-чи, унда нутқ маданияти ҳам паст савияда бўлиши муқаррар.

Нутқ маданияти тўғрисида гап борар экан, табиийки, нутқда қўлланган ўринли ва ўринсиз сўзларнинг ишлатилиши тўғрисида баҳс боради. Қўлланган тил бирлигини тўғри ёки нотўғри дейилганда, албатта, маълум бир ўлчов (мезон) га асосланиш тайин. Мана шу ўлчов (мезон) тилшунослиқда адабий тил меъёри деб юритилади.

Ҳар бир лаҳжанинг, сўзлашув тилининг, адабий тилнинг ўз нормалари бўлганидек, нутқнинг алоҳида кўринишлари бўлган арголар, жаргонлар ҳам ўз нормасига эга. Хусусий

¹ Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умуркулов. Ўша асар. 45-бет.

меъерлар (норма) қуйидагича кўрсатилади: 1. Диалектал норма. 2. Сўзлашув нутқи нормаси. 3. Арголар, жаргонлар нормаси. 4. Адабий тил меъёри (адабий норма).

Адабий норма. Маълум бир ҳудудда тарқалган узус имкониятлари ўша ҳудудда яшовчи аҳоли учун истисносиз тушунарли бўлади, яъни алоқани енгил амалга оширишга имкон беради. Бу — тилнинг ўзи нормадан иборатлигини кўрсатади. Норма — тилнинг яшаш шаклидир.¹

Адабий норма узусга асосланади, ундан олинади. Адабий норма адабий тил билан бирга тугилади, бадий адабиётнинг, халқ маданиятининг тараққиёти билан ривожланиб, ўз қонун - қоидаларини мустақкамлаб боради.

Адабий норма узусдан олинганлиги сабабли ҳамма учун тушунарли бўлади. Шунинг учун жамият тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Жамият аъзоларини уюштиришда, катта вазифаларга отлантиришда адабий тил, унинг нормалари жамият учун ниҳоятда зарурдир.²

Ўзбек адабий тили нормалари илмий асарларда қуйидагича тасниф қилинади:

1. Лексик - семантик норма.
2. Талаффуз - (орфоэпик) норма.
3. Ёзув (графика) нормаси.
4. Фонетик норма.
5. Акцентологик (урғуни тўғри қўллаш) норма.
6. Грамматик (морфологик ва синтактик) норма.
7. Сўз ясаиш нормалари.
8. Имловий норма.
9. Услубий норма
10. Пунктуацион норма.³

Адабий норманинг огзаки ва ёзма кўринишлари мавжуд бўлиб, огзаки адабий норманинг ривожланишига халқ қизиқчилари, аскиячилари, латифагўй халқ шоир - бахшлари катта ҳисса қўшсалар, ёзма адабий норманинг шаклланишида белгиланган ёзув шакли асосида ёзиб қолдириладиган ёзма адабиётнинг хизмати чексиздир. Умуман олганда, адабий тил

¹ Т.Қудратов. Ўша асар, 38-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар 40-бет.

³ Қаранг: Р.Қўнгулов ва бошқалар. Ўша асар. 38-бет

нормасини ўрганиш янги ҳодиса эмас. Тил нормаси ва адабий норма муаммо сифатида нутқ маданияти илмий соҳа деб тан олингунга қадар ҳам ўрганиб келинган. Адабий тил нормаси, унинг шаклланиш, ривожланиш, стабиллашув қонуниятлари- нутқ маданияти соҳасининг текшириш объекти ҳисобланади.

Нутқ маданияти соҳасининг адабий тил нормасига ёндашуви қуйидаги хусусиятлари билан грамматик муносабатда фарқ қилади.

а) нутқ маданияти адабий тил нормасидаги ўзгариб, бузилиб турувчи нутқий нуқсонларни юзага келтирувчи хусусиятларни топиши ва уларни тuzатишга интилиши лозим;

б) нутқ маданияти адабий тил нормасини доимий ривожланиб, ўзгариб турувчи ҳодиса сифатида текшириши ва адабий тил нормаси системасидаги янги ҳолатларни, ўзгараётган, ўзгарган ҳолатларни, шунингдек, «улган», истеъмодан чиққан ҳолатларни ҳисобга олиши керак.

в) нутқ маданияти адабий тил нормаси системасидаги қарама - қарши ҳолатларни белгилashi ҳамда тилнинг барча яруслари буйича текшириши лозим.

Нутқ маданияти адабий нормани маълум мақсад билан, аниқ маданий нутқнинг чегараси ва воситаларини аниқлаш мақсадида ўрганади. Шу сабабли, нутқ маданияти соҳаси адабий тил ва унинг норматив системасини баҳолайди ва назорат қилади. Нутқ маданияти соҳаси адабий тилга ёндашади, яъни адабий тил ривожига оғай аралашади.

Маълумки, тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жамият тараққиёти билан узвий боғлиқдир. У жамият тараққиёти, меҳнат фаолияти жараёнида юзага келадиган, фақат жамиятда, одамлар орасида мавжуд бўладиган ижтимоий ҳодисадир. Жамият ривожланган сари тил ҳам шаклланиб боради. Демакки, шу тилда сўзлашувчи миллатнинг маънавияти юксалиб, нутқий малакаси ортиб боради. Акс ҳолда тил таназзулга юз тугади. Бу эса нутқий малаканинг сўнишига, маънавиятнинг қашшоқланишига олиб келади.

Жамиятда яшаётган ҳар бир шахс алоҳида нутқ эгаси саналади. Лекин уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган нутқий қурол шу жамиятнинг ягона тили ҳисобланади.

Инсон нутқ фаолиятида адабий тил маданияти қоидаларини мукамал билгани ҳолда, айниқса, баъдий адабиётларни, газета ва журналларни ўқиши, радио ва телевидениени кузатиб бориши орқали ҳамда тинимсиз мустақил шуғулланиши натижасида нутқий малакага эга бўлади.

Адабий тил маданиятини чуқур эгаллаган инсонгина нутқ маданиятига эга бўлади. Адабий тил маданиятини эгаллашда тилга бўлган эътибор, унга чинакам муҳаббат ва ҳурмат муҳим роль ўйнайди. Адабий тил ва унинг нормаларини шунчаки қизиқиш ёки у билан номигагина шугулланиш орқали эгаллаб бўлмайди.

Инсоннинг нутқ фаолияти уч кўринишда намоён бўлади.

Булар - сўзлаш, мутолаа қилиш ва эшитиш. Сўзлаш дейилганда, сўзловчининг маълумот, маслаҳат бериши, буюриши, ўзига номаълум бўлган нарсалар ҳақида сўраши тушунилади. Сўзлаганда сўзловчининг билими, маданияти, ахлоқи, одоби юзага чиқади. Сўзлашнинг монологик ва диалогик кўринишлари мавжуд.

Мутолаа қилиш ўқувчининг ёзма нутқ орқали асар муаллифи, образлари билан мулоқатидир. Мутолаа туфайли ёзма нутқда акс этган воқеа - ҳодисадан хабардор бўлади.

Ўрта мактабда таълим олаётган ёшларни, яъни жамиятнинг янги ижтимоий кучларини етиштиришда ўқитувчи масъул ҳисобланади. Жамият ўқитувчининг қўлига ёш авлодни, яъни ўз келажагини ишониб топширади. Унинг камол топишида ўқитувчининг нутқи ўта муҳимдир. Демак, ўқитувчилик касби инсонпарварлик, ватанпарварлик, юксак маданият билан бирга юқори даражадаги нутқий малакага ҳам эга бўлишини талаб қилади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқ маданияти деганда нимани тушунасиз?
2. Тил маданияти билан нутқ маданияти қайси жиҳатларига кўра ўзаро фарқ қилади?
3. Адабий норма нима? У нимага асосланади?
4. Нутқий малакага қандай эришиш мумкин?

Таянч тушунчалар.

1. Морфема - (грекча) тилшуносликка оид термин бўлиб, сўзнинг маъно англатувчи, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган қисми (ёки булаг) (ўзак морфема, аффиксал морфема).
2. Жаргон - (французча) бирор ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос ва ўзигагина тушунарли бўлган, бошқалар тушунмайдиган ясама тили.

3. Узус-бирор тил жамоасида тил системасида мавжуд бўлган имкониятларнинг фойдаланиб келинаётган қисми узус дейилади. Узус бир тили бошқасидан ажратиб турадиган шартларни ҳам, тилнинг ички нормаларини ҳам ўз ичига олади.¹

Ўзбек адабий тили ва нутқ маданияти

Ҳозирги замон ўзбек тилининг фонетик, лексик, грамматик, орфоэпик ҳамда орфографик, имловий нормаларининг нисбатан мукамал шакланганлиги ўзбек тили маданиятининг улкан ютуғидир.

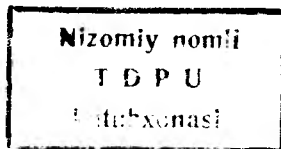
Ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, ўзбек тили энг бой, энг тараққий этган тиллардан бири бўлиб, ўз шаклланиш, ривожланиш тарихига эга.

Ўзбек адабий тили олимлар, зиёлилар, адибларнинг, оғзаки ва ёзма адабиётнинг асосий ижодкорлари бўлган халқимизнинг асрлар оша машаққатли меҳнати, тилга сайқал бериши, уни чуқур ўрганиши борасидаги хизматлари эвазига туркий тиллар оиласида ўзига хос мавқега эга бўлди. Бу тилда жуда кўп ўлмас бадиий асарлар, илмий тадқиқотлар яратилди. Бу ҳам ўзбек тилининг маданий тиллар қаторидан ўрин олишига таъминлади.

Қадимдан маълумки, тил энг муҳим алоқа-аралашув, фикр алмашув қуролидир. Бу қурол қатор бошқа вазифаларни ҳам бажаради: у ёки бу халқ тарихи ёки умуман воқелик ҳақида хабар беради, уларни авлоддан - авлодга етказди, кишилар онгига таъсир этади, эстетик завқ бағишлайди. Шунингдек, у билим бериш ёки билим олиш қуроли ҳамдир.

Ана шундай қатор вазифаларни бажарувчи ҳамда функционал имконияти янада ортиб бораётган бу қуролнинг - ўзбек адабий тилининг ишлатилиши, унинг қай даражада сайқал топганлиги, ўткирлиги, муайян вазифани бажаришга хосланганлиги, тузилиши, моҳияти билан шаклининг мутаносиблиги, гўзал ва ихчамлиги кабилар унинг қудратли маданий қурол эканлигини кўрсатади. Қуролни яратиш ва унга сайқал бериш эса шу тилга мансуб бўлган халқ вакилларининг, зиёлилар, адиблар, шу қуролни ишлатишга эҳтиёжи бор бўлган барча кишилар ва, ниҳоят, шу иш билан махсус шуғулланувчи мутахассисларнинг ишидир.

¹ Қаранг: Т.Қудратов. Ушш асар, 36-бет.

924715

Навобий айтганидек: «Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир...».¹

Дарҳақиқат, нутқ - бу тил деб аталмиш ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни. Демак нутқий жараён - тилнинг ўз вазифасини бажариш жараёни. Бу жараён яхши ёки ёмон кечиши мумкин. Нотиқ эса маълум маънода бу жараённи амалга оширувчидир.

«Қобуснома» да Кайковус ҳамма ҳунарлар ичида сўз ҳунари - нотиқликни аъло деб билган: «Билгилким, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши».²

Нутқ хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма бўлсин, гўзал ёки қуруқ - қўпол бўлиши мумкин.

Ўткир тешани қўлига олган уста у билан ажойиб бир қутича ясаши мумкин. Шу тешани қўлга олган чала бир ҳаваскор уста бир зумда қўлни чопиши ёки яхши нарсани ишдан чиқариши мумкин.

Адабиётшунос олим Иззат Султон «Адабий асарнинг мазмуни, ундаги гоининг олийжаноблиги, тасвир қилинган одамлар ва ҳодисаларнинг гўзаллиги ёки ҳунуклиги - ҳаммаси ўқувчига асарнинг тили орқали етади. Шу сабабли тил соҳасидаги маҳорат ёзувчи қобилиятининг энг ёрқин аломатидир», - дегану энг аввало, тил қуролидан фойдаланиш маҳорати ҳақида фикр юритган.

Демак, ҳамма учун баравар хизмат қиладиган тил - алоқа - аралашув қуроли воситасида гўзал, яхши, намунали нутқ тузиш ҳам, қўпол, ёқимсиз, ножўя, тутуруқсиз, қуруқ нутқ тузиш ҳам мумкин. Буларнинг биринчиси маданий нутқ, иккинчиси эса номаданий, «хунук» нутқдир.

Тилшунос С.И.Ожегов яхши нутқ ҳақида гапирар экан, «Юқори даражадаги нутқ, юқори нутқ маданияти - бу ўз фикрини тил воситалари орқали тўғри, аниқ ва таъсирчан қилиб ифодалай билиш қобилиятидир», - дейди.³

Бундай қобилиятга ўз она тилини чуқур севиш ва ҳурмат қилиш, уни мукамал билиш орқали эришилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, ўқиб қанчалик тарбия кўрганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади, нутқ маданиятига эътибор ёлғиз нотиқдангина эмас, балки ҳар бир жамият аъзосидан талаб қилинади.

Тилда сўз миқдори қанча кўп бўлса, ўша тилни бой тил деб талқин қилиш кенг тарқалган. Бу фикр маълум

¹ Алишер Навобий. Маҳбуб-ул қулуб. -Т. 1983. 72-бет.

² Қобуснома. Т. 1968. 29-бет.

³ Қарағи. Р.Қунгуров ва бошқалар Ўша асар. 8-бет.

маънодагина тўғридир. Чунки тилдаги сўз миқдори тил бойлигини таъминловчи асосий омиллардан бири бўлса ҳам, тил бойлиги шу билангина чекланмайди. Бу уринда, албатта, ўзбек тилининг синонимларга, фразеологизмларга, парафразаларга ниҳоятда бой эканлиги, улар маъноларининг, шунингдек, умуман ўзбек тилидаги сўзларнинг кўп маънолилиги ниҳоятда юқори даражада эканлиги ҳам ҳисобга олинади.

Шундай бўлса-да, ана шулар билан бир қаторда, у ёки бу тилни бой тил деб белгилаганда, шу тилнинг турли-туман ифода воситаларига эгаллигини кўзда тутамиз. Ўзбек тилида сўздаги унли товушни чўзиш ёки ундош товушни иккилантириш геминация ҳодисаси ҳам ифода воситаси ҳисобланади: тўйга машҳур хонанда келган шекилли, одам!; Мазам йўқроқ, эртага ишга боролмайман; Мазза қилиб дам олинг, яхшилаб соғайиб кетинг, кейин гаплашамиз. Бу мисоллардаги «одам» сўзи алоҳида урғу билан айтилади, шунингдек, сўздаги о товуши баъзан эса, кейинги бўғиндаги а товуши чўзиб талаффуз қилинади. Ана шу чўзиқлик, кучли оҳанг билан айтиш алоҳида маъно касб этади, яъни ушбу тарзда айтилганда, айни сўздан одамнинг кўплиги, тасирчанлик, ҳис-ҳаяжон кабилар ифодаланadi. Кейинги гапдаги «мазза» сўзида «з» ундошининг иккилантирилиши ҳам маънони кучайтириш учун хизмат қилган.

Ўзбек тили ана шундай имкониятларга ниҳоятда бойдир. Ўзбек тилида такрорнинг икки тури мавжуд:

- а) грамматик такрор;
- б) бадий такрор.

Такрорнинг биринчи тури грамматик такрорда маъно-одатда кўплик маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: машина-машина қовун туширдик; қоп-қоп ун ёпишади; гапириб-гапириб ухлаб қолди; югуриб-югуриб чарчади; яхши-яхши гапиринг каби.

Такрорнинг иккинчиси турли хил маъноларни ифодалайди: Тонг яқин, опшоқ тонг яқин (Ғ.Ғулом). Гапиринг, гапиринг, деяпман, гапирсангизчи!

Ўзбек тилида сўзлар таркибидаги турли хил товуш ўзгаришлари, масалан: қора-қаро, ора-аро, кўнгил-кангул...; ошино-ошно, ошиён-ошён, сен билан – сен ила – сенла, устига – устина, богин – богини, куксин – куксини кабилар ҳам ўзига хос воситалардир.

Ҳозирги ўзбек тилида 30 га яқин кўмакчи феъллар мавжуд бўлиб, бу кўмакчи феъллар етакчи феъл билан

равишдош кўрсаткичлари – б, (- иб) орқали боғланиб келади ва турли хил нозик маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади: кетди-кетиб қолди; ёзди – ёзиб ташлади; ташлаб кетди – ташлаб кетиб қолди; қочди – қочиб қолди; урушди – уришиб берди; қўллади – қўллаб юборди; кулди – кулиб қўйди каби.

Ўзбек тилида булардан ташқари алоҳида бадий тасвир кўринишлари, воситалари ҳам бўлиб, уларга метафора, метонимия, синеқдоха, сифатлаш, ўхшатиш, кесатиш (ирония), истеъзо (сарказм), муболаға, кичрайтириш, жонлантириш; зидлаш (тазод), зинаоялаш, кетма – кет келтириш, риторик сўроқ, боғловчисизлик ёки кўп боғловчилик; тушириб қолдириш (эллипсис), бадий такрор, бадий ўрин алмаштириш (инверсия) кабилар киради.¹

Ўзбек тилида ҳозирги кун нуқтай назаридан эскирган-тарихий деб баҳоланаётган сўзлар ва турли хил грамматик кўрсаткичлар ҳам борки, улар ҳам тасвирий восита вазифасини ўтайди. Масалан: улус, киром, кишвар, кушод, кулба, кутвол, мавлоно, мажнунвор, мағфират маҳваш каби сўзлар ва – ур (-ар), – мак (-моқ), –дин (-дан), –кай (-а-ди) каби воситалар.²

Кўриниб турибдики, ўзбек тилидаги ҳар бир тил бирлиги, жумладан, товушлар, қўшимчалар, сўзлар ва иборалар, гаплар кўринишлари кабиларнинг ички имкониятлари ранг – барангдир. Тил бирликларидаги ана шу имкониятларнинг кўплиги ва ранг – баранглиги ифода воситаларининг турлитуманлиги тилнинг бойлигини белгилайди. Ўзбек тили ана шундай имкониятларга бой тилдир. Бу имкониятлар шу халқ вакиллариининг ҳаммасига баробар хизмат қилади. Бироқ, шунга қарамай, айримларнинг нутқлари бой, айримларнинг нутқлари эса камбағал, қуруқ, таъсирсиз, яъни қашшоқ бўлиши мумкин. Тил бойликларидан баҳраманда бўлган ҳолда, ундан нутқ жараёнида моҳирлик билан фойдаланиш ҳам керак. Шундагина тил бойликлари, тилнинг барча имкониятлари нутқда ўз ифодасини топади, ўз имкониятларини намоиш этади.³

Такрорлаш учун саволлар:

1. Адабий тил деб нимага айтилади?

¹ Қаранг: Ё.Тожиёв, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тождатов, О.Йулдошева Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари, Т, 1994, 14-бетлар.

² Қаранг: Ё.Тожиёв ва бошқалар. Ўша асар, 15-бет.

³ Қаранг: Ё.Тожиёв ва бошқалар. Ўша асар, 16-бет.

2. Адабий тилнинг сўзлашув нутқидан қандай фарқи бор?
3. Тилнинг бойлиги нимада намоён бўлади?
4. Тарихий сўзлар деб қандан сўзларга айтилади?

Таянч тушунчалар:

1. Синоним – маънодош сўзлар.
2. Фразеологизм – ибора.
3. Парафраза – тасвирий ифода
4. Эпитет – сифатлаш.

Нотиқлик санъати тарихидан

Нотиқлик маҳорати оғзаки ва ёзма нутқни тингловчиларга жонли, ифодали ва таъсирли етказиш малакасини эгаллашдир. Нотиқлик санъати мураккаб санъат бўлиб, уни эгаллаш кишидан қунт ва чидам, малака ва тажриба талаб этади.

Кишилик жамиятининг бирор бир жабҳаси йўқки, унда нотиқлик санъати ёки унинг элементлари қатнашмаган бўлса. Масалан: бирор бир раҳбарнинг ўз ходимларига қарата сўзлаган нутқда ҳам, ўқитувчининг ўқувчиларига берадиган сабогида ҳам, хуллас, ҳамма – ҳамма ерда нотиқлик санъати ўз мавқеига эга бўлган.

Нотиқлик санъатининг ижтимоий мавқеи шу қадар кенг ва сертармоқки, уларни ҳар бир жабҳада меъёри, мазмуни ва шакли, ўзига хослиги, таъсир кучи ва томонлари жиҳатидан алоҳида – алоҳида кўриб чиқиш учун маълум бир вақт, имконият талаб қилинади. Нотиқлик санъати тарихига назар ташлайдиган бўлсак, бу ҳолатни қуйидагича учратамиз.

I. Нотиқлик турлари. Нутқ кўринишлари:

I. Сиёсий-ижтимоий нотиқлик:

1. Сиёсий-ижтимоий ва сиёсий иқтисодий мавзудаги нутқ.
2. Сессия, конференциядаги нутқ.
3. Сиёсий нутқ.
4. Дипломатик нутқ.
5. Сиёсий шарҳ.
6. Ҳарбий ватанпарварлик нутқи.
7. Митинг нутқи.

8. Илмий-оммабон нутқ.

II. Академик нотиқлик:

1. Уқув юртлари маърузалари.
2. Илмий нутқ (маърузалар).
3. Илмий шарҳ.
4. Илмий ахборот.

III. Суд нотиқлиги:

1. Қораловчи (прокурор) нутқи.
2. Жамоатчи-қораловчи нутқи.
3. Оқловчи (адвокат) нутқи.
4. Жамоатчи-оқловчи нутқи.
5. Уз - узини ҳимоя қилиш нутқи.

IV. Ижтимоий-маиший нотиқлик:

1. Мадҳия (юбилей ёки мақтов нутқи).
1. Таъзия (мотам) нутқи.
2. Табрик нутқи (тост).

V. Диний нотиқлик:

1. Хутба.
2. Ваъз.¹

Нотиқлик санъати тур ва кўринишлари жиҳатидан ана шундай шаклларда намоён бўлади. Бироқ бу тасниф нотиқлик санъатининг бутун борлигини ҳар томонлама акс эттиради, деган гап эмас. Чунки, нотиқлик санъати ҳам борлиқ билан ҳамнафас яшайди, замон талабига мослашади, не-не янги кўринишларни вужудга келтиради ва б.

Куплаб фанларнинг бешиги булган қадимги Юнонистон (Греция) нотиқлик санъати соҳасида ҳам жаҳон маданияти тарихининг энг ёрқин саҳифаларини яратди.

Юнон нотиқлигининг энг қадимий сарчашмалари ҳақида деярли ҳеч бир ёзма маълумот қолмаган. Нотиқлик санъати ҳақидаги илк маълумотларни эса фақатгина Гомернинг

¹ Қаранг: С.Иномхужаев, Нотиқлик санъати асослари. -Т. 1982 7-бет.

(эрамиздан олдинги XII аср) «Илиада» ва «Одиссея» номли достонларидан олиш мумкин.

Гомер достонлари маълумотига қараганда қадимги Юнонистон тупроғида эрамиздан аввал, ана шу даврларда, Нестор, Менелай, Одиссей, Ахилл каби бир талай машҳур нотиқлар бўлганлар. Гомер турли воқеалар тасвири жараёнида йўл-йўлакай эслаб ўтган юқоридаги тўртта нотиқларнинг нотиқлик санъатининг тўртта йўналишга мансублиги, улардан айримларининг эса махсус нотиқлик мактабларида таҳсил олганликларини қайд этади. Хусусан, Ахиллнинг Феникс исми сўз устаси дарсхонасида сабоқ олганлигини айтади. Ушбу фикрлар шуни кўрсатадики, нотиқлик санъати ўша даврларда ёки худди ҳарбий мутахассислик ва бошқа шу каби ижтимоий – сиёсий зарур мутахассисликлар қатори махсус мактабларга эга бўлган. Юнонистонда кейинчалик аристократия, демократия тузумининг ўрнатилиши натижасида давлат ишларида, халқ мажлисларида, сенат кенгашлари ва суд жараёнларида мамлакатнинг ҳар бир эркин фуқароси иштирок этиш, қўриқилган масала юзасидан эркин муҳокама юритиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу ҳол кенг омма орасида ҳам нотиқлик санъатининг ривожланиши учун жуда қулай шароит яратди. Чунки нотиқлик санъати ҳар бир фуқаро учун зарурий эҳтиёжга айланган эди. Шу боис барча давлат арбобларидан тортиб, халқ мажлисларининг иштирокчиси бўлган эркин фуқаролар оммаси нотиқлик санъатининг асосларини эгаллаш учун курашар ва мақсадга эришиш учун махсус устоз – ўқитувчилардан дарс олишарди. Бадавлат оилалар эса ўз фарзандларини болалик чоғиданоқ шу мўътабар санъат билан қўролантиришга уринар ва фарзандларини махсус нотиқлик санъати мактабларига бериб ўқитарди. Ўз – ўзидан маълумки, ана шу оммавий эҳтиёж туфайли нотиқлик санъатининг бошланғич, ўрта ва олий таълим даражасидаги мактаби мавжуд бўлиб, уларда минг-минглаб кишилар махсус таълим оларди.

Лекин шуни унутмаслик керакки, юнон демократияси нечоғлиқ демократия бўлмасин, бироқ у ҳозирги тушунчадаги энг прогрессив маънодаги демократия эмасди. Гап шундаки, антик Юнонистоннинг давлат системаси қўлдорликдан иборат эди. Эркин фуқаролардан ташқари яна икки тоифа бор эдики, улар қўллар ва четдан келган, келгинди, деб камситилувчи кишилар бўлиб, улар эркин фуқаролар эга бўлган ҳуқуқлардан фойдаланишга мутлақо ҳақлари йўқ эди.

!Ононистонда нотиқлик санъатини эгаллашга булган эҳтиёж кучайса-кучайганки, асло сусаймаган. Шу боис қадимги Грецияда бу санъат юксак даражада тараққий этди, жаҳонга машҳур нотиқлар етишиб чиқди.

Суд ишларида урнатилган тартиб нотиқлик санъатининг юксалишига катта бир туртки бўлади. Суд жараёнида даъвогар ҳам, ҳимояланувчи ҳам - ҳар бири ўз манфаатини ҳимоя қилиш учун курашарди. Суд ҳукмининг қайси томон фойдасига ҳал бўлиши кўпинча судланувчи шахс ёки даъвогарнинг нотиқлик санъатидаги маҳоратига боғлиқ эди. Қай томон ўзининг мантиқий, асосли далил ва маълумотлари билан суд ҳайъатини ишонтира олса, ҳукм ушанинг фойдасига чиқарилар эди. Лекин ҳамма судланувчи ёки даъвогарлар ҳам етук нотиқ бўлган рақибларининг тазйиқига дош беришлари қийин эди. Шунинг учун ҳам антик суд тизимининг қоидаларига кўра бундай кишиларга у ёки бу киши номидан сўзловчи нотиқлардан ёрдамчи олишга рухсат бериларди. Суд жараёнида бошқа биров манфаатини кўзлаб, нутқ сўзловчи ана шу тоифадаги нотиқларга синегорлар дейилиб, уларнинг нутқи синегория деб аталарди. Бора-бора эса ана шу синегорлар тоифасидан суд ҳайъатининг ажралмас қисми бўлган ҳозирги тушунчадаги адвокатлар келиб чиқдики, бу маънода синегорлар институти чинақамига ижобий, демократик роль ўйнади, деб айтиш мумкин.¹

Синегорлар нотиқлик санъати ва ҳуқуқшуносликдан махсус таълим олган кишилар бўлиб, ана шу суд жараёнидаги қатнашувчилар ҳисобига ўз ҳимояларидаги кишилардан хизмат ҳақи олиб, тирикчилик қилувчи профессионал нотиқлар эди. Шу маънода уларни ихтисослашган нотиқлар, деб айтиш мумкин. Чунки суд нотиқлиги олдида бировни оқлаш учун улар бор билимларини ва маҳоратларини ишга солишга мажбур эдилар. Бутина эмас, улар даставвал олган ишларини ипидан игнасиғача ўрганиб чиқишлари ва ниҳоят жонли сўз санъатига оид бор маҳоратларини ишга солиб, суд жараёнида ютиб чиқишга ҳаракат қилишлари лозим эди. Шунинг учун ҳам синегорлар суд нотиқлиги тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

Логографлар ҳам синегорларга жуда ўхшаш кишилар бўлиб, аслида уларни ҳам синегорлардан ажралиб чиққан муайян ихтисосли кишилар, деб айтиш мумкин.²

¹ Қаранг: С.Иномхужаев. Ўша асар. 66-бет.

² Қаранг: Ўша асар. 67-бет.

Логографлар нутқ матнларини тузувчи ёки ёзиб берувчи кишилар эди. Синегорлар ҳам ёзиб, ҳам ҳимоя қилган бўсалар, логографлар купроқ ёзиб бериш билан шуғулланардилар. Бироқ бу уларнинг шахсан нутқ сўзлашларини истисно қилмасди.

Бу касб эгалари ўз ихтисосликлари тақозосига кўра ҳуқуқшунослик, нотиқлик ва нутқ матнини ёзишда иқтидорли кишилар бўлганлар. Чунки улар қонуншунос мутахассис, таъсирчан, мантиқий изчил ва ишонтирувчи нутқларнинг ёзувчиси, ўрни келганда нотиқ сифатида ўз ҳимояларидаги кишиларни кенг омма олдида, демократида суд олдида оқлаб чиқишлари керак эди. Забардаст нотиқлар нутқига ўрганиб қолган афиналиклар ва суд ҳайъати олдида бу ишни бажариш жуда мушкул бўлган. Шунинг учун ҳам логография билан энг билимдон, зеҳни уткир, тадбиркор кишиларгина шуғулланганлар. Шуниси ҳам борки, логография билан муваффақиятли шуғулланиб келган кишиларнинг кўпчилиги бора-бора ё йирик давлат арбоби даражасига кўтарилган ё яхшигина бадий ижодкор-ёзувчи бўлиб етишган.¹

Афина тупроғида нотиқлик санъатига жуда қизиқиш натижасида унинг янги-янги кўринишлари юзага кела бошлади. Ана шулардан бири эпидейктик нотиқлик, яъни тантанали нотиқликдир.

Маълумки, шу давргача маълум бўлган нотиқлик кўринишлари муайян амалий эҳтиёж учун хизмат қиларди. Эпидейктик (тантанали) нутқ кўриниши эса нотиқлик санъатига бўлган катта қизиқишнинг маҳсули бўлиб, фақатгина суҳанпардозлик мақсадини кўзда тутарди. Бундай нутқдан кўзланган мақсад ўз нотиқлик маҳоратини намоён этиш, нотиқлик санъатининг барча имкониятларини ишга солиб, тингловчиларга эстетик завқ бағишлашдан иборат эди.

Эпидейктик нутқ мавзусига кўра турлича эди. Масалан; худолар ҳақидаги афсоналар, халқ қаҳрамонлари (Ахилл, Геракл ва ҳ.к.) мадҳияси, машҳур кишилар ҳаётига оид маълумотлар (Гомер, Аристид) ва б.

Тантанали нутқ матнлари шу қадар гўзал, силлиқ, бадий ва лисоний безакларга бой ҳолда тузилардики, уларни сўзга уста нотиқ оғзидан эшитиш эмас, ўқиб чиқишнинг ўзи ҳам катта завқ- шавқ берарди. Истеъдодли нотиқ бутунлай бадий ўқишга киришиб ажойиб, моҳирона ижрочига айлланиб кетар ва тингловчиларга чиндан ҳам эстетик ҳузур бағишларди. Шу

¹ Қаранг: С.Иномхужаев. Ҷама асар. 67-бет.

нуқтаи назардан қараганда Афина нотиклигининг эиңдейктик кўриниши уз ижтимоий мавқеига кўра бадий – эстетик ижод характериға мойилроқ эди. Қолаверса, умуман эзма адабиётнинг пайдо бўлишида нотиклик санъатининг роли жуда катта бўлганидек, нафис адабиётнинг гўзал лирик шакллари юзаға келишида ҳам эпидейктик нотиклигининг таъсири катта бўлган.

Шундай қилиб, Юнонистонда нотиклик санъати юксак даражада тараққий этди. Юнонистон – жаҳон нотиклик санъатининг йирик намояндаларини етказиб берди. Перикл, Лисий, Демосфен, Аристотель ана шулар жумласидандир.

Перикл йирик сиёсий арбобгина бўлиб қолмай, кўзға кўринган нотик ҳам эди. Перикл нутқларининг бирорта матни ҳам бизға қадар етиб келмаган. Лекин унинг уста, кўзға кўринган нотик бўлганлиги ҳақида грек тарихчиси Фукидид маълумот беради. Перикл нутқи фикрнинг чуқурлиги, шаклнинг соддалиги, самимийлиги билан, тингловчилар руҳиятини эътиборға олганлиги билан характерланарди.¹

Эрамиздан олдинги V аср охири ва IV аср бошларида яшаб ўтган таниқли суд нотикларидан бири Лисий эди. У уста логограф ҳам бўлиб, уз ҳимоясидаги айбланувчиларға нутқ матнини ёзиб берарди. Лисийнинг нотиклигиға хос хусусиятлардан бири ҳамма нотиклар учун зарур бўлган усул-фикрни янгича шаклға солишни жуда осон эгаллаганлигидир. У гапириши лозим бўлган кишининг характерини, ижтимоий аҳволини жуда ҳам аниқ тасвирлаб берувчи нутқ матнини ишлаб чиқишға уста эдики, бу нутқ фақат ўша сўзловчиғагина хос бўларди.

Лисийнинг нотик сифатидаги иккинчи хусусияти, ҳикоячилик санъатини эгаллаб олганлигидир. У ҳар қандай воқеликни содда, жонли, қизиқарли шаклда ҳикоя қилишға уста эди. Унинг нотиклик санъатидаги учинчи хусусият услубидаги аниқлик, соддалик ва табиийлик эди.²

Қадимги Юнонистоннинг буюк нотикларидан яна бири Демосфендир. Демосфен эрамизғача 384 – йилда туғилиб, 322 – йилда вафот этган. У дастлаб узини ҳимоя қилувчи суд нотиги сифатида танилган. Кейинчалик у логографлик қилади.

Демосфен нотиклик санъатини ўрганиш учун жуда кўп вақт сарфлайди. Унда жисмоний камчиликлар мавжуд эди, овози паст ва дикцияси ёмон бўлган, кифти асабий равишда

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиклик маҳорати – Т. 1984. 17-бет.

² Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Уша асар. 18 – бет.

титраб турган. Маълумотларга қараганда Демосфен овозини ўстириш учун оғзига майда тошларни солиб, денгиз қирғоғида нутқ сузларди ва тўлқин шовқин - суронини босиб кетишга ҳаракат қиларди. Кифтнинг титрашидан қузулиш учун шифтга қилични шундай иддирадиди, унинг ўтқир учи кифтга яқин туради ва кифти титрагудек бўлса, қиличнинг учи тегиб оғритарди. Шу йўсинда олиб борилган узлуксиз машқлар Демосфенга жисмоний камчиликларни бартараф қилишга имкон берган.¹ Тивимсиз меҳнат туфайли у машҳур нотик бўлиб етишди.

Демосфен нутқи унинг характерини акс эттирувчи ойна эди. Ундаги кучли ватанпарварлик туйғуси нутқларида ўз ифодасини топарди.

Демосфендан кейин ўзининг нотиклик таланти билан ном чиқарган Аристотель эрамиздан олдинги 335 йилда нотиклик санъати назарияси - «Риторика» асарини яратди.

Бу асар уч қисмдан иборат:

1. Нутқ хизмат қилиши лозим бўлган тамойиллар таҳлили.
2. Нотик учун зарур бўлган шахсий хусусият ва қобилият.
3. Нотик нутқида қўлланиладиган нутқ техникаси, нутқ усуллари.

Аристотель нутқ услубига алоҳида эътибор беради. Аристотельнинг нотик услуби ҳақидаги фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. У нотик нутқи услубининг лаёқатлилиги унинг аниқлиги билан белгиланади, деб жуда тўғри кўрсатади. Агар нутқ аниқ бўлмаса, нотик ўз мақсадига эриша олмайди, тингловчиларга кераклича таъсир этолмайди. Таниқли файласуф, айрим нотиклар нутқида эпитет, ухшатиш, метафора ва бошқаларнинг уринсиз қўлланишини қоралайди ва уларни тўғри қўллай билиш нутқнинг таъсирчанлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини айтади.²

Рим нотиклик санъати юнон нотиклик санъатининг давоми сифатида юзага келди. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиклик санъатининг янги типини яратди.

Юнонистонда бўлганидек, Римда ҳам нотикликнинг, асосан, уч турини кўрсатиш мумкин: суд нотиклиги - оқловчи ва қораловчи, сиёсий нотиклик, мақтов нотиклиги. Булардан ташқари, Юнонистонда бўлганидек, нотиклик санъатини

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар, 19 - бет.

² Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар, 20 - бет.

ўқитиш учун хизмат қилувчи ўқув - машқ нотиқлиги ҳам мавжуд эди.

Римда урушнинг кучайиб кетганлиги ҳарбий саркардалар нутқининг ривожланишига ҳам имкон берди.

Римлик нотиқлардан бири эрамиздан илгари III - II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан Марк Партиус Като ёки Катондир. Катон нотиқ сифатида нутқ санъати назарияси ва амалиёти масалалари билан махсус шуғулланган.

Кейинчалик Римда ака-ука Тиберий ва Кай Гракх, Марк Антоний, Марк Туллий Цицерон каби таниқли қатор нотиқлар етишиб чиқадики, булар ичида энг буюк ва сўзамоли нотиқ Цицерон эди. Цицерон ва Демосфен қадимги нотиқларнинг энг буюклари эди. Демосфен кўпроқ ўзининг сиёсий нотиқлиги билан шўҳрат тошган бўлса, Цицерон суд нотиқлиги билан танилди. Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жиҳатдан ҳам кучли эди. Римда, умуман, сиёсий томонни четлаб ўтган бирорта ҳам яхши нотиқ бўлмаган.

Цицерон тимсолида нотиқлик санъатининг назарияси ҳаёт тажрибаси ва назарияси билан муваффақиятли равишда қўшиб олиб борилди. У нотиқлик санъати назариясининг айрим томонларини ишлаб чиқибгина қолмай, ўз нотиқлик чиқишлари билан буни тажрибада исбот этди. Цицерон нутқининг муваффақиятли чиқиши учун нотиқ қўйдагиларга алоҳида эътибор бериши лозимлигини кўрсатади:

1. Нотиқнинг ўзига ишончи мустаҳкам бўлиши керак. Бунинг учун эса нотиқ ўз нутқида олға суриладиган фикрга тўла ишонч ҳосил қилиши лозим.

2. Нутқ тўлиқ исботли далилларга эга бўлиши керак.

3. Материални тўшлаш нутққа тайёргарликнинг асосидир.

4. Материални тўғри жойлаштириш-экспозицияга алоҳида эътибор бериш лозим. Жойлаштириш шундай бўлсинки, у материални бутунлай ўзлаштириб олишга енгиллик яратсин. Бунинг учун эса нутқни аниқ қисмларга бўлиш лозим.

5. Ҳар қандай соҳада ҳам нутқнинг муваффақиятини билиш ҳал этади. Агар нотиқ ўз нутқи қаратилган соҳани яхши билмаса, у қанчалик санъаткор бўлмасин, ўз тингловчисини жалб этолмайди.¹

Цицероннинг нотиқлик санъати назарияси ва тарихига оид учта асари маълум: «Нотиқлик ҳақида», «Нотиқ» ва «Брут» (ёки «Таниқли нотиқлар ҳақида»)².

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев Ўша асар. 22 - бет.

² Б.Ўринбоев, А.Солиев Ўша асар. 23 - бет.

Рим нотиклик санъатининг буюк назариётчиларидан бири **Квинтилиандир**. Марк Фабий Квинтилиан нотиклик санъатида йирик нотик ва назариётчи сифатида шуҳрат қозонган. Унинг «Нотик билими ҳақида» номли асари мавжуддир. Квинтилиан Цицерон ва бошқа Рим нотиклари фикрига қўшилган ҳолда, ҳамма нотик биринчи навбатда билимли бўлиши лозимлигини айтади.¹ Шунингдек, у нотик ахлоқий олижаноб бўлиши лозим, бусиз ҳеч қачон ҳақиқий нотик даражасига кўтарила олмайди, деб билади.

Квинтилиан Римдаги нотиклик мактабининг асосчиси ҳисобланади. Унгача нотиклик билимини бериш хусусий мактабларда амалга оширилган.

Умуман қадимги Юнонистон ва Римнинг нотиклик санъати тажрибалари ўрта аср ва кейинги давр нотикларининг вужудга келишида муҳим роль ўйнайди.

Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи ҳам қадимдан сузга чечан, бадиий дидли кишиларни қадрлаб келган. Уша даврда нотиклик санъати - **воизлик**, нотиклар - **воиз**, нутқ эса **ваъз** деб аталган.

Ўрта Осиё халқлари, хусусан, IX-XV асрларда дунё маданияти тараққиётининг энг олдинги, етакчи сафларида туриш даражасига кўтарила олади. Ўрта аср фани, маданияти Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Қошғарий, Жомий, Навоий, Бобур каби улуг сиймоларнинг номлари билан характерланади.

Бу мутафаккир, шоир, санъаткорлар яшаган давр Шарқ тарихида **Уйғонув даври** деб аталди. Бу даврда маданият, санъат, илм - фан равноқ топди. Фан ва маданият тарғиботчилари - воизлар етишиб чиқди. Воизликни қадрловчи фикрлар вужудга келди.²

Ўрта Осиёнинггина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқнинг машҳур мутафаккири Абу Наср **Форобий** ҳам IX-X асрларда-иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар кучайган бир даврда яшаб ижод этди. У илмнинг турли соҳаларини мукамал билган ва улар ҳақида мустақил фикрлар баён қилган буюк инсондир. Нутқ ва ақл тарбиясига оид илмлар тўғрисида чуқур фикр юритган Форобий мантиқ илми ҳусусида шундай дейди: мантиқ шундай бир санъатки, киши нотикликдан адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва ақл ёрдамида бирор хулоса чиқариладиган бўлса, хатоларнинг

¹ Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 24 - бет.

² Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 24 - бет.

олдини олувчи нарсаларни уз ичига олади. Унинг ақлга муносабати грамматика санъатининг тилга муносабати кабидир.¹

Форобий ахлоқли кишиларнинг ўн икки муҳим сифатини кўрсатади ва шундан бешинчиси сифатида нотиқлик ҳақида гапириб: «сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини раво ва равшан баён эта олсин», - дейди. Форобийнинг чиройли, тартибли, таъсирчан қилиб сўзлаш масалалари ҳақидаги баъзи мулоҳазалари риторика, поэтикага оид асарларида учрайди. Форобийнинг ўзи эса, манбаларда зикр этилишича, ширин сўз, ҳозир - жавоб, ҳар қандай қийин масалани ҳам бир зумда ҳал этиб берувчи файласуф - нотиқ бўлган.²

Кайковуснинг XI аср Шарқ педагогикаси тарихида роғат қиммагли асарлар қаторида турувчи «Қобуснома»сида ҳам нотиқлик шарҳлари учун алоҳида боб ажратилганлиги бу санъатга бўлган, унинг санъаткорига бўлган қизиқишнинг орта борганлигини кўрсатади. «Қобуснома»нинг «Сухандонлик билан балад мартабага эга бўлиш ҳақида» деб номланган еттинчи бобида ва ҳунарни эгаллашга бағишланган олтинчи бобида нотиқлик сирларига доир билдирилган мулоҳазалар нафақат ўша даврда, балки ҳозирда ҳам катта аҳамиятга эга.³

Кайковус ҳамма ҳунарлар ичида сўз ҳунари-нотиқликни аъло деб билади. У нотиқликни эгаллашнинг йўли, биринчидан, «тинимсиз меҳнат, урганишдир», дейди.

Иккинчидан, нутқнинг гўзал бўлсин, - дейди. «Сўзнинг икки томони бордир: бири гўзал томони, иккинчиси хунук томонидир. Халқ олдида гапирадиган сўзнинг гўзал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин».

Учинчидан, ҳар бир фикрни ифодалашда тингловчи қалбига тўғри йўл топа билиш, шаклга эътибор бериш масаласи.

Туртинчидан, ҳар бир сўз тўғри ва асосли бўлмоғи лозимлигини уқтиради.

Бешинчидан, ҳар бир нутқ маълум илмий асосга эга бўлсагина, таъсирчан бўлади. Яъни нутқ қаратилган предметни яхши урганиб чиқиш лозимлигини таъкидлаб: «Билмаган илмдан гапирмагил... Билмаган илм маърифатни биламан деб, даъво қилсанг ҳеч нарса ҳосил бўлмайди ва беҳуда заҳмат чекасан», - дейди... Нутқни эгаллашдан мақсад халқ дилига йўл

¹ Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 25-бет.

² Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 26-бет.

³ Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 28-бет.

топа билишдир. деб билади муаллиф ва «агар кўнгилларга севимли бўлишни истасанг, халойиқнинг мақсадини сўзла», - дейди.¹

Умуман мусулмон шарқи маданиятининг салмоқли зарварақларини ташкил этувчи нотиқлик санъати тарихига оид талайгина манбалар бор бўлса-да, улардан ҳеч бири Алишер Навоий қолдирган мерос каби қимматли ва бой эмас.

Алишер Навоий ўз даврининг буюк мутафаккири, сўз устаси бўлиш билан бирга кишиларга яхши сўз билан таъсир эта билиш санъатини жуда ҳам қадрловчи, улугловчи, бундай санъат усталарига эътибор қилиб, эҳтиром кўрсатувчи бир шахс эди. Навоий омма ўртасида яхши нутқнинг таъсири ва тарбиясини ҳам чуқур ҳис этади. Нотиқликдаги яхши ва ёмон томонларни кўра билиш ва уларни фарқлай олишга чақиради:

Тутию шорик агар нотиқдурур,

Ҳар бирига ўзга бир мантиқдурур.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» номли фалсафий асарининг 24-фаслини «Насиҳат аҳли ва воизлар зикрида» деб атайти ва бунда воизлик санъатига, ваъзга, воизга ўз муносабатини билдиради.²

Навоий воиз қандай киши бўлиши кераклиги ҳақида шундай фикр юритади: «Воиз Ҳақ сўзни тарғиб қилиши, Пайгамбар сўзидан четга чиқмаслиги керак, энг аввал унинг ўзи Ҳақ ва пайгамбар йўлига кириши, сўнгра эса насихат билан элни ҳам шу йўлга солиши лозим. Ўзи юрмаган йўлга элни бошламоқ - мусофирни йўлдан адаштириб биёбонга ташламоқ ва саҳрода уни йўқотмоқдир. Ўзи мастнинг элни хушёрликка чақирishi - уйқучи кишининг одамларни бедорликка даъват этганига ўхшаш бир нарсадир». Демак, воиз, аввало, ўзи шариат ва тариқат йўлига кирган нотиқ бўлиши керак экан.

Навоий наздида, «Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига буш кирган одам тўлиб чиқсин, тўла кирган одам эса енгил тортиб, холи қайтсин. Воиз олим ва ҳалол иш кўрувчи бўлса, унинг насихатидан четга чиққанлар гуноҳкор бўлади. Агар у бошқаларга буюрса-ю, ўзи қилмаса, унинг сўзлари ҳеч кимга таъсир этмайди ва фойда келтирмайди. Воиз билимдон, ҳалол иш кўрувчи, сидқу садоқат билан фаолият кўрсатувчи шахс бўлиши билан бирга, халқнинг руҳиятини яхши биладиган, халқнинг дарди билан яшайдиган

¹ Қаранг: Б.Урибоев, А.Солиев. Ўша асар. 29-бет.

² Қаранг: Б.Урибоев, А.Солиев. Ўша асар. 31-бет.

бўлиши керак. Ана шундагина унинг ваъзига юрак-бағри гам-аламга, дарду ташвишларга тўлиб кирган киши дардларидан фориғ бўлиб, кўнгли бўшаб, енгил тортиб чиқади. Қалбида маънавий руҳий бушлиқ бўлган одам эса бундай воизнинг суҳбатидан олам - олам маънавий завқ олиб, кўнгли, шуури фикрий нурга тўлиб чиқади.

Алишер Навоийнинг мухлиси, шогирди ва дўсти бўлган Ҳусайн Воиз Кошифий Шарқнинг машҳур алломаларидан бири бўлган. У ахлоқ, тарих, тасаввуф, нуҷум (астронимия) риёзиёт, фикҳ соҳаларига доир қирқдан ортиқ асар яратган. Унинг «Футувватномаи султоний», «Ахлоқи Муҳсиний», «Жавоҳир ут - тафсир», каби унлаб асарлари беш юз йилдан бери шарқона одоб, ва ахлоқ дастури сифатида юртма-юрт, қўлма - қўла ўқиб келинмоқда.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг нутқлари ўзининг жозибадорлиги билан ҳар қандай кишини жалб қила олган. Айтишларича, унинг бундай сўз санъатидаги маҳоратини Алишер Навоий билан бирга Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам юксак баҳолаган ва улар ўз асарларини аҳоли уртасида расмий ижро этиш лозим бўлган пайтларда бу ишга Ҳусайн воизни муносиб қўрганлар. 898 (1492) йил 8 - ноябрь куни буюк шоир, Навоийнинг устози Абдураҳмон Жомийнинг дафн маросимида Алишер Навоий ўзининг бағишлов шеърини ўқиб эшиттиришни, шу маросимда ваъз айтган Ҳусайн воизга топширганлиги бунинг далилидир.¹

Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Хужа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Муин воиз каби яна бир қанча воизлар ҳақида ҳам агрофлича фикр билдиради.

Шунингдек, мумтоз меросимизда ахлоқ-одоб ўргатувчи воизнинг ўз одоби ҳақида кўп фикр юритилади. Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал - Газзолийнинг «Охиратнома» асарида ҳам шундай. Газзолий воизларнинг воизи бўлиб, воизларга дастур ул-амал тариқасида панд-насиҳат айтади. У воизнинг тили - нутқига, воизнинг услубига алоҳида эътибор қаратади: «Мабодо, ваъз ўқитишдан бошқа иложнинг қолмаса, икки нарсада эҳтиёт бўл: бирламчи-сўзларнинг ортиқча ибора-ю ишоратлар, асли пуч ҳикоятлари маънисиз байтлар ила ясанган, яъники сертакалуф бўлмасин! Чунки Оллоҳ таоло такалуф қилувчиларга ғазаб қилади, уларни дўст тутмайди. Ҳаддан ташқари сертакалуфлик воизнинг батамом хароб, қалбан рафлатда эканидан далолат қилади». Дарҳақиқат,

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 34-бет.

нотиқнинг нутқи асосий мақсадга қаратилган, ҳар қандай эфтиқча сўз ва иборалардан холи бўлиши керак. Аксарият нотиқлар нутқларини сертакаллуф, жимжимадор сўз ва иборалар билан безашга ҳаракат қиладилар. Улар нутқларининг чиройли бўлишини истайдилар ва унинг ташқи чиройига зур берадилар. Аслида эса нутққа чинакам зеб берадиган нарса фикрdir. Воизни эшитимли қилувчи омиллардан бири ҳаётii ва ибратли ҳикоятлар ва байту газаллар билан омихта гапиришdir. Албатта, меъёрни унутмаслик лозим.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Нотиқлар деб кимларга айтилади?
2. Нотиқликнинг қандай кўринишлари бор?
3. Воиз деб кимга айтилади?
4. Нотиқликнинг воизликдан қандай фарқи бор?

Нутқнинг коммуникатив сифатлари

Нутқ сўзловчи ёки ёзувчи томонидан шакллантирилган матннинг ташқи кўриниши бўлиб, у фақатгина лисоний ҳодиса санаalmasдан, балки ҳам руҳият, ҳам нафосат ҳодисаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам яхши нутқ дейилганда, айтимокчи бўлган мақсаднинг тингловчи ёки китобхонга тулиқ етиб бориши, уларга маълум таъсир ўтказиши назарда тутилади. Шунга кўра нутқ оддига маълум талаблар қўйилади. Бу талаблар нутқнинг коммуникатив сифатлари бўлиб, унда нутқнинг мантиқан тўғри, аниқ, чиройли ва мақсадга мувофиқ бўлиши назарда тутилади.

1. **Нутқнинг тўғрилиги.** «Тўғрилик деганда, -деб ёзади В.Г.Костомаров,-нутқ маданиятининг зарур ва биринчи шarti сифатида адабий тилнинг маълум пайтда қабул қилинган нормасига қатъii ва аниқ мувофиқ келишини, унинг талаффуз, имловii ва грамматик нормаларини эгаллашни тушуниш лозим бўлади».¹

Нутқнинг тўғрилиги унинг энг муҳим алоқавii фазилатидир. Чунки нутқ тўғри бўлмаса, унинг бошқа коммуникатив сифатлари, яъни мантиқiiлиги, аниқлиги, мақсадга мувофиқлигига ҳам путур етади.

¹ В.Г.Костомаров *Культура речи и стиль*. - М. 1960. 24-бет.

Нутқ тўғри бўлиши учун, асосан, икки меъёрга – урғу ва грамматик нормага қаттиқ амал қилишни талаб қилади. Сўзлардаги ургунинг кўчиши билан маънонинг ҳам ўзгариб кетиши мумкинлигини эсдан чиқармаслик лозим. Масалан: олма сўзи. Бу сўзни алоҳида ургусиз олиб қараганда, унинг қандай маънода қўлланилаётганини аниқлаш қийин. Фақат урғу ундаги маънонинг аниқланишига кўмаклашади. Яъни олма тарзида урғу биринчи бўғинга тушганда, ҳаракат, олма каби охириги бўғинга тушганда эса маънонинг бир тури маъноси англашилади. Тилимизда бундай сўзлар анчагина. Масалан, ҳозир – ҳозир, янги-янги, йигитча-йигитча, ўқувчимиз – ўқувчимиз сўзларининг маъноси ҳам фақатгина урғу ёрдамида ойдинлашади.

Гап таркибидаги айрим олинган сўзга тушадиган урғу, яъни мантиқий (логик) ургунинг ҳам маънони фарқлашда хизмати катта. Ҳамма тилларда ҳам қайси маъно алоҳида назарда тутилаётган бўлса, шу маънони ифода этаётган сўз алоҳида урғу билан талаффуз қилинади. Масалан, Анвар хат ёзди гапида ким ёзганлиги, нима ёзганлиги ёки нима иш қилганлиги назарга олиниб, бу гапдаги сўзларнинг ҳар учаласидан бирига урғу туша олади. Бундай ўринларда мантиқий урғу маънони такидлаш учун керак.

Лекин шундай ҳолатлар ҳам борки, бўгин урғусида бўлгани каби мантиқий ургуни ҳам тўғри ишлата билиш керак. Чунки бунда хатога йўл қўйилса, назарда тутилган маъно англашилмай қолиши мумкин. Демак, нутқни тўғри ифодалаш учун ҳам сўз ургусининг, ҳам мантиқий ургунинг тўғри ишлатилишига амал қилишимиз зарурдир.

Грамматик нормага риоя қилиш деганда, гап тузиш қоидаларидан тўғри фойдаланиш, ўзак ва қўшимчаларни қўшишда хатога йўл қўймаслик, келишик қўшимчаларини ўз ўрнида қўллаш, эга ва кесимнинг мослиги, иккинчи даражали бўлақларнинг уларга боғланиш қонуниятлари тушунилади.

Тилимизда морфологик, синтактик чалкашликлар тез-тез учраб туради. Кўпчилик ҳолатларда келишик қўшимчалари фарқланмасдан ишлатилади. Бу эса баъзан мазмулда хатоликка олиб келиши мумкин: Умрини тоғларда ўтказган одамнинг табиат тилини билмайди, дейиш қийин. («Қишлоқ ҳақиқати»). Тилимизнинг моҳир билимдони А.Қаҳҳор ҳам қаратқич ва тушум келишигининг баъзан фарқланмай ишлатилишидан ўзининг «Сағъаткор» ҳикоясида асар қаҳрамонининг саводсизлигини фош этишда усталик билан фойдаланади:

Пожарний «гугуртни ерга ташламан», деди. Режиссёримиз эса «гугуртнинг ерга ташламан», деди.¹

Хуллас, она тили хазинасидан керакли грамматик шакллارни танлаш ва уларни жой - жойида ишлатиш, яъни нутқнинг тўғри тузилишига эришиш нутқ маданиятининг асосий талабларидан биридир.

2. **Нутқнинг аниқлиги.** – нутқнинг аниқлиги сўзнинг ўзи ифодалаётган воқеликка мутлақо мос ва мувофиқ келишидир. Аниқлик нутқнинг муҳим фазилатларидан бири эканлиги қадимдан маълум. Ғарб мутафаккирлари ҳам, Шарқ олимлари ҳам аниқликни нутқ сифатларининг биринчи шarti деб ҳисоблаганлар. Аристотель: «Агар нутқ ноаниқ бўлса, у мақсадга эришмайди»,— деган, Кайковус: «Эй фарзанд, сўзнинг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилгил, сўзлаганда маъноли гапир, бу нотиқликнинг аломатидир. Агар гапирган вақтингда сўзнинг қандай маънога эга эканлигини билмасанг, қушга ухшайсан...», дейди.² Яна «Шундай кишини нотиқ (сухангўй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга ҳам маълум бўлсин».

Аниқлик нутқнинг муҳим хусусияти, фазилати сифатида фикрни ёрқин ифодалаш билан, нутқ предметининг маъноси билан, нутқда ишлатилаётган сўз маъноларини билиш билан боғлиқ бўлади. Агар нотиқ ўзи фикр юритмоқчи бўлган нутқ предметини яхши билса, унга хос сўзлар танласа ва ўзи танлаган сўзларнинг маъноларига мос вазифалар юкласа, нутқнинг аниқ бўлиши тайин. Демак, аниқлик нутқда сўз қўллаш меъёрларига амал қилишдан иборат. Бу жиҳатдан аниқлик тўғрилиқнинг бошқача кўриниши ҳисобланади. Баъзан нотиқ ўзи ишлатадиган сўзнинг маъносини билишга унча эътибор бермайди. Натижада сўзнинг маъноси нутқдан кўзда тутилган мақсадга мос келмайди. Кўпинча бунга бир-бирига яқин нарсаларни англатувчи сўзлар сабаб бўлади. Масалан: Абдулла Қаҳҳор ёзувчи Маъруф Ҳакимнинг «Қаҳрамоннинг ўлими» ҳикоясини таҳлил қилиб, «Ботир белига қатор бешта бомба қистириб...», «Қўлига бомба ушлаган ҳолда кўчага югурди» жумлаларидаги бомба сўзининг нотўғри қўлланилаётганлигини, ёзувчининг бомба ва гранатани фарқламаслигини танқид қилади.³

Аниқлик икки хил бўлади: нарсанинг аниқлиги ва тушунчанинг аниқлиги. Нарса аниқлиги нутқда акс этган

¹ Қаранг: Р.Қунгуров ва б. Уша асар. 52-бет

² Қаранг: Р.Қунгуров ва б. Уша асар 53-бет.

³ Қаранг: Т.Қудратов. Уша асар. 55-бет.

мавжудликнинг нарсалар, ҳодисалар доираси билан нутқ мазмунининг муносабатида кўринади. Нутқда мавжудликнинг нарса ва ҳодисалари тўғри акс этиши учун нотiq ўзи сўзлаётган нарсаларни яхши билган бўлиши лозим. Нутқ предметини билмаслик ёки чала билиш, шунингдек, уларни ўрганишда лоқайдлик қилиш орқасида юзага келган ноаниқлик ёқимсиз бўлиб, тингловчини ранжитади. Масалан: «На ташкилотчилик, на раҳбарлик, на билимдонлик қобилияти бўлмаган киши бирданига кимнинг назарига тушди?» (Газетадан).¹

Кўринадики, сўзловчи на юкламасининг нутқдаги маъноси – ма бўлишсизлик қўшимчаси аниқлаш маънога тенг эканлигини унутган. Одатда на инкор юкламаси иштирок этган гапларнинг кесими бўлиши шаклда бўлади.

Нутқнинг ҳар томонлама тўғри бўлиши учун нарса аниқлигининг ўзи етарли эмас. Тушунчавий аниқлик нутқ мазмунининг унда белгиланган тушунчалар тизимига мос келишини талаб қилади.

Шундай қилиб, аниқлик нутқнинг алоқавий фазилатларидан бири бўлиб, у моддий борлиқ билан нутқ мазмунининг мослиги сифатида юзага чиқади.

Аниқ нутқ яратиш сўзловчидан қуйидагиларни талаб этади:

а) тилнинг синонимик имкониятларини билиш ва синонимик қаторлардан кераклигини ажратиш, нутқда қўллаш;

б) нутқда ишлатиладиган сўзнинг аниқлигини аниқлаш, нутқда қўллаш;

в) сўзнинг кўп маънолигига жиддий эътибор бериш, кўп маъноли сўз нутқда қўлланганда унинг қайси маъно қирраси кўзда тутилаётганини аниқ тасаввур қилиш; фикрнинг юзага чиқишида бу сўзнинг бошқа маъно қирралари монелик қилиш-қилмаслигини кўз олдига келтириш;

г) омонимларнинг хусусиятларини билиш, чунки уларни билмаслик аниқликнинг бузилишига олиб келади;

д) паронимларни билиш, улардаги товуш яқинликларига эътибор бериш;

е) тор муҳитда ишлатиладиган, четдан кирган, касб – ҳунарга оид, архаик, эскирган, диалектизм сўзларнинг маъноларини яхши англаган ҳолда нутқда қиритиш.²

¹ Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар 56-57 – бет.

² Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар. 58 бет.

3. Нутқнинг тозалиги. Нутқнинг тозалиги деганда энг аввало, унинг адабий тилининг лисоний нормасига мувофиқ келиш – келмаслиги тушунилади. Дарҳақиқат, яхши, тоза нутқ ҳозирги ўзбек адабий тили талабларига мос ҳолда тузилган бўлиши, турли тил, гайриадабий тил элементларидан ҳоли бўлиши керак.¹ Нутқимизнинг софлигига, асосан, қуйидагилар ҳалақит беради:

1. Маҳаллий диалект ва шеваларга хос сўз, ибора, шунингдек, грамматик шакллар, сўз ва сўз бирикмаларининг талаффузи, ургуси.

2. Ҳуринсиз қўлланган чет сўз ва сўз бирикмалари.

3. Жаргонлар.

4. Вульгаризмлар.

5. Нутқда ортиқча такрорланадиган «паразит» сўзлар.

6. Канцеляризмлар.

Санаб ўтилганлардан ҳуринсиз фойдаланиш кундалик нутқни ҳам, бадиий нутқни ҳам хиралаштиради. Ҳар бир сўзловчи ўз нутқининг адабий нормалар даражасида бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим.² Ўз шевасига хос бўлган тил воситаларини нутқда ҳуринсиз олиб кириш нутқни бузади. Лекин диалектизм ва варваризмлар бадиий асар тилида маълум бадиий – эстетик вазифани бажариши, муаллифнинг маълум ғоясини, ниятини амалга оширишга хизмат қилиши ҳам мумкин. Муаллифнинг миллий колоритни бериш учун, асар қаҳрамонининг қаерлик эканлигига ишора қилиш учун диалектизм ва варваризмларга мурожаат қилиши ҳатто зарурдир.² Масалан: «Ёшулли, сиз буни эмас, мени тингланг! Бу манглайи қоранинг шериги бор» (Т.Малик). Ушбу мисолда диалектизмлар территориял колоритни беришга хизмат қилаётган бўлса, қуйидаги мисолда варваризмлар – чет сўзлар характер яратишда ёзувчига кўмаклашган. «Ишондим, ўртоқ гинрол. Ҳаммаси ест бўлади. Уйда халадийнада муздаги бор, олиб чиқайми? Сизга текин (Т.Малик).

Лаҳзавий сўзларнинг бадиий адабиётда ўрни билан ишлатилиши фақатгина мақсадга мувофиқ бўлиб қолмасдан, адабий тилимизнинг бойиб боришига, умумхалқ тилидаги айрим элементларнинг сақланиб қолишига хизмат қилиши ҳам мумкин. Масалан: нутқ ниҳол ўтказиш ҳақида бўлганида адабий тилда варианты йўқ бўлган «ханча» сўзи ишлатилса ва

¹ Т.Қудратов. Ўша асар, 50-бет.

² Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар 50 – бет.

² Қаранг: Р.Қўнгуров. Ўша асар, 60 – бет.

ўз ўрнида унга изоҳ берилса, ўринли бўларди. Чунки бу сўз ниҳол ўтказиш учун кавланган чуқурчанинг номи бўлиб, бошқа чуқурчаларга нисбатан ишлатилмайди.

Нутқда ўринсиз ишлатилган бошқа тилларга оид сўзлар варваризмлар деб аталади.

Айрим кишиларнинг ўз нутқини назорат қилмаслиги, «ёқимли» сўз қидиришда эринчоқлик қилиши, русча атамаларнинг ўзбекча шаклларини билмаслиги, баъзи ҳолларда ўзининг русчани ҳам билишлигини намойиш этишга интилиши натижасида варваризмлар нутққа кириб келади: Эрталаб звонить қилдим, библиотекага бордим каби. Кейинги пайтларда нутқимизда мана шундай сўзларнинг кўпайгани жуда ачинарлидир. Улардан қутулишнинг бирдан-бир йўли она тилини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унга ҳурмат билан қараш, бадий асарларни кўп ўқиш, ўқиганда нотаниш сўзларнинг маъносига эътибор бериш ва бошқалар. Айрим касб эгаларининг, айрим гуруҳларнинг ўз «тили» бўлиб, улар бу «тил» орқали сўзлашда бошқалардан ажралишга, ифодаланаётган фикрларини кишилардан бекитишга интиладилар. Бундай сўзлар жаргон сўзлар деб аталади. Масалан, новча (ароқ), қизил (вино) - ичувчилар нутқига хос.

Вульгаризмларга ахлоқ нормаларига тўғри келмайдиган кишини сўқишда, ҳақоратлашда ишлатиладиган сўзлар киради. Уларни ишлатиш сўзловчининг паст маданиятли, қўпол, жоҳил киши эканлигини курсатади. Бадий адабиётда ҳам улардан фойдаланилади:

- Ухлаб ўтирибсанми, хунаса?! Минг марга чақиришим керакми?! (Т.Малик).

Паразит сўзлар деб аталувчи лугавий бирликлар ҳам тил маданияти учун ётдир. Улар, асосан, сўзлашув нутқида кўп ишлатилиб, нотиқнинг ўз нутқини кузатиб бормаслиги, эътиборсизлиги натижасида пайдо бўлади ва бора-бора одатга айланиб қолади. А.Қодирий «Меҳробдан чаён» романида бухоролик Шарифбой нутқида «паъланат» («падар лаънат»)ни паразит сўз сифатида ишлатиб, унинг нутқини индивидуаллаштирган. Шарифбой ҳар гапида бу сўзни қўшиб гапирди.

«Шарифбой ёстиқдан бурилиб, ёнидаги учинчи йиғитга қаради:

- Паъланат, қачон келган экан?»

«Канцеляризм»лар иш қоғозлари учун зарур бўлган, маълум бир шаклда сақланадиган сўз бирикмалари, гаплардир. Улар ўз ўрнида жуда зарур. Чунки иш қоғозлари қатъий

булган маълум шаклларни талаб қилади. Бундай «қатъий шакллар», шаблонлар сўзлашув нутқига, бадний адабиётга, публицистикага ўтса, нутқни бузиши мумкин. Уринсиз канцеляризмлар мажлисларда, кенгашларда, газеталарда, радио ва телевидениедаги нутқларда кўпга учрайди.

«Бундан 365 кун муқаддам сиз билан биз ўз ҳаётимизда қатъий бурилиш ясаб, зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик...» (А.Қаҳҳор). Гапдаги «365 кун муқаддам», «қатъий бурилиш ясаб», «зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик» бирликлар сийқаси чиққан бўлиб, улар ижтимоий ҳодисаларни ифодалашга мослашган, бу ўринда эса нобондир.¹

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқнинг коммуникатив сифатлари деганда нимани тушунасиз?
2. Нутқнинг тўғрилиги нутқ маданияти учун қандай аҳамиятга эга?
3. Қандай нутқни биз аниқ нутқ деймиз?
4. Нутқнинг аниқлигига қандай йўллар билан эришилади?

Таянч тушунчалар:

Жаргон – (французча jargon). Бирор гуруҳ вакиллариининг, уз нутқи билан кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида, ўзича мазмун бериб, ишлатадиган сўз ва иборалари.

Вульгаризмлар – (лот. Vulgaris-оддий, содда) – дағал сўз, дағал ибора.

Коммуникация – (лот.communicatio – хабар, алоқа). Бирор мазмуннинг тил воситалари орқали берилиши, хабар қилиниши.

4. Нутқнинг мантиқийлиги. Нутқнинг мантиқийлиги унинг асосий сифатлари бўлган тўғрилик ва аниқлик билан чамбарчас боғлангандир. Чунки грамматик жиҳатдан тўғри тузилмаган нутқ ҳам, фикрни ифодалаш учун муваффақиятсиз танланган лугавий birlik ҳам мантиқнинг бузилишига олиб келиши табиийдир. Мантиқий изчиликнинг бузилиши тингловчи ва ўқувчига ифодаланаётган фикрнинг тўлиқ етиб бормаслигига, баъзан умуман англашилмаслигига олиб келади.

¹ Т.Қудратов. Ўйна исар, 53-бет.

Нутқни тузишдаги эътиборсизлик натижасида баъзан мантиқсизлик юз беради. Қуйидаги мисолга эътибор қилинг: «Ферма жонкуярлари олти ойлик давлатга сут сотиш планларини мuddатдан олдин бажарадилар (Газетадан). Гапда сўзларнинг тартиби тўғри бўлмаганлиги, «олти ойлик» бирикмасининг «сотиш» сўзидан кейин келмаганлиги туфайли мантиққа путур етяпти, ҳатто хато фикр ифодаланапти.¹

Нутқда мантиқийликка эришиш учун қўлланган сўзлар билан уларнинг предметлик маънолари мос бўлиши лозим. Бошқача айтганда, ҳар бир сўз нутқда қўлланганда, ўзига хос маънонигина ифодалашни зарур.

Мантиқийликни предмет мантиқийлиги ва тушунча мантиқийлиги деб иккига ажратиш мумкин. Предмет мантиқийлиги нутқдаги тил бирликларининг ўзаро ички муносабатларининг мослигидан иборат. Тушунча мантиқийлиги мантиқий фикр тузилишидан ҳамда бу тузилишнинг нутқдаги тил белгиларининг маъновий алоқаларидан иборат. Тушунча мантиқийлиги алоҳида олинган матнда фикрий кетма-кетлик, мантиқий изчиллик бўлишини тақозо қилади. Аммо, бу талабни нутқнинг ҳамма кўринишларига нисбатан қўлаб бўлмайди. Масалан: набий ва бадий нутқ услубларида бу талабга қандай амал қилинишини кўриб чиқайлик. Илмий услубда ёзилган асарлар яхлит бир тузилишга эга. Унда кириш, асосий қисм ва хулоса мавжуд бўлиб, улар ягона бир ҳалқага бирлашади. Матнда берилган фикрлар қатъий изчилликда баён қилинади.

Бадий нутқ тузилиши эса бир оз бошқача. Айтайлик, фикрлар бир маромда баён этиб келинадию, бирданига узилиш юз беради, яъни бошқа воқеалар ҳикоя қилинади.. Бу нарса гуё мантиқий изчилликка путур етказгандай кўринса-да, аслида ундай эмас. Бадий асарларда, хусусан, қисса, роман каби жанрлардаги кенг қамровлик тасвир қурилишини ана шундай тузишни тақозо қилади. Мантиққа путур етмаганлиги бундай асарларнинг охирида маълум бўлади.

Хулоса шуки, нутқнинг мантиқийлиги деганда, яхлит бир система асосида тузилган, фикрлар ривож илчил бўлган, ҳар бир сўз, ибора аниқ мақсадга мос ҳолда ишлатиладиган нутқни тушунализ.

¹ Р.Қўнгулов ва Б. Уша асар, 56-бет

5. Нутқнинг таъсирчанлиги.

Суз кучидан йиқилур минбар ҳам, дор ҳам,
Суз бирла чиқар индан илон – мурдор ҳам.

(Абу Шукур Балхий)

Нутқнинг таъсирчанлиги деганда, асосан, оғзаки нутқ жараёни назарда тутилади. Шунга кўра нутқнинг тингловчи томонидан қабул қилинишидаги руҳий вазият ҳам эътиборга олинishi лозим. Яъни, бунда нотик тингловчиларни уларнинг билим даражасидан тортиб, ҳатто ёшигача, нутқнинг қандай қабул қилаётганигача назорат қилиши зарурдир.. Профессional билимга эга бўлган кишилар олдида жўн, содда тилда гапириш мақсадга мувофиқ бўлмагани каби, оддий, етарли даражада маълумотга эга бўлмаган тингловчилар олдида ҳам илмий ва расмий тилда гапиришга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Хуллас, нотикдан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади ва ифодаламоқчи бўлган фикрни тўлалигича тингловчиларга тўлиқ етказишга ҳаракат қилиш вазифа қилиб белгланади.. Хўш, таъсирчан нутқ деганда қандай нутқни тушуномқ керак? Б.Н.Головин айтганидек, таъсирчан нутқ тингловчи ва ўқувчининг эътиборини ва қизиқишини ҳисобга оладиган нутқдир.

Омма тушуна оладиган тилда гапириш, уларни ифодаланаётган фикрга ишонтира олиш нотиклар олдида қўйиладиган асосий шартлардан ҳисобланади. Бунинг учун эса, юқорида айтилганидек, мавзуни яхши билишдан ташқари, уни баён этишнинг аниқ белгиланган режаси бўлиши керак. Нутқдаги фикрларни биринчи ва иккинчи даражали тарзда тузиб, уларни ўзаро боғлаб тингловчиларни нутқ режаси билан таништириш лозим. Вақтни ҳисобга олиш нотиклик фазилатларидандир. Чунки сўзлаш муддати олдин эълон қилиниб, шунга роя қилинса, иложи бўлса, нутқ саа олдинроқ тугатилса, айнаи муддао бўлади.

Сўзловчининг ўз нутқиға муносабати ҳам муҳимдир. Чунки шундай бўлгандагина қуруқ расмиятчиликдан воз кечилади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқа мустаҳкамланади. Нотик фикрларини ўзи ёки тингловчилар ҳаётидан олинган мисоллар асосида исботлашга ҳаракат қилса, мавзуға доир субъектив фикр мулоҳазаларини билдирса, нутқ яна ҳам ишонarli ва таъсирли бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлигига эришишда тилнинг тасвирий воситалари ҳисобланган метафора, метонимия, синекдоха, ўхшатиш, эпитет, тақрор ва адабий кўчимларнинг ҳам роли

катгадир. Булардан ташқари нутқда таъсирчанликни таъминлаш учун мақоллардан, маталлар, ҳикмати сўз ва иборалардан, айниқса, фразеологизмлардан унумли фойдаланиш зарур. Ёзувчи А.Қаҳҳор ўз ҳикояларида эпитаф сифатида берилган мақоллар орқали ўқувчилар диққатини дарҳол эгалайди. «Осмон йироқ – ер қаттиқ» («Бемор»), «Отнинг ўлими – итнинг байрами» («Ўғри») ва б.

6. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги жуда муҳимдир. Нутқ маданияти адабий тил меъёрларини пухта эгалаш ва улардан нутқда тўлиқ фойдаланиш демакдир.

Нутқ маданияти юксак бўлган киши, биринчидан, ўз нутқини тўғри, адабий тил меъёрларига мувофиқ тузади. Иккинчидан, тил воситаларидан энг мувофиқ, энг зарурларини танлаб олиб, нутқнинг жозибали бўлишини таъминлайди. Шунингдек, нутқнинг ихчамлиги, мазмундорлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Абулла Қаҳҳор таъкидлаганидек, «Китобхонга бир фикрни ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун кишини бошини қотирмайдиган, очиқ, раво ва содда тил керак», «Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи чиройли ва қойил қилиб ёзишга зўр берса, адабий асар учун зарур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади».

Нутқ тўғри, аммо, айна вақтда тушунилиши қийин бўлиши мумкин. Нутқ тўғри, бироқ нутқ сўзланаётган шароитта мос бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам атоқли ўзбек шоир ва ёзувчилари ўз асарларини қайта-қайта ишлаганлар. Бу борада А. Қодирий, Ойбек, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, А.Ориповларни кўрсатиб ўтиш жоиздир. Ёзувчи С. Аҳмаднинг айтишича, А. Қаҳҳор баъзи ҳикоялари матнини 27 мартагача қайта ишлаган.¹

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсин шундай ёзади: «Адиб ўзини таҳрир қилиши, асарларида ҳайкалгарошдек гадир-будур мармарни ишлаб, жонли инсон яратиши керак. Ф.Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» романи кўлёмасини кўриб, оғзим очилиб қолди. Шу даражада кўп таҳрир қилинганки, кўчирувчи машиначиларга жуда қийин бўлган бўлса керак. Абдулла Қодирий, Ойбек қўлда ёзган, бир

¹ Т.Қудратов. Ўша асар 75-бет.

сидра осон ёзилган яхши асар йўқ, ҳар қандай зако ва етуклик ҳам таҳриру тер тўкишни тақозо этади».

Кўринадики, ёзувчилар сўз ва сўз бирикмаларининг бирини бошқаси билан алмаштирганда, нормага мослигини эмас, мақсадга қай даражада мувофиқ келишини кўзда тутадилар.

Нутқ фаолиятида муаллиф ўз олдига қўйган мақсадни энг аниқ, энг тўғри, энг яхши, энг таъсирли, энг тушунарли қилиб ифодалайдиган сўзларни, сўз бирикмаларни, гапларни, топишга, танлашга интилади. Бу воситаларни яхлит қилиб, «мақсадга мувофиқлик» деб белгилаш мумкин. Сўзловчининг у ёки бу сўзнинг, у ёки бу синтактик қурилма матнининг мақсадга мувофиқ тузилганини сезиши, шунга мувофиқ иш олиб бориши лозим. Норма ва мақсадга мувофиқликнинг биргаликдаги ҳаракати нутқ маданиятини мукаммаллаштиришдир.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқнинг мантиқийлиги деб нимага айтилади?
2. Мантиқийлик нимага асосланади?
3. Таъсирчанлик деб нимага айтилади?
5. Таъсирчанликнинг қандай омилларини биласиз?
6. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги деб, нимага айтилади?

Тил ва нутқ. Нутқ одоби.

Тил ва маданият

Тил – алоқа қуроли, тил – ҳаёт кўзгуси, тил – маънавият белгиси. Инсонни ҳайвонот оламидан ажратиб, уни коинот сарварига ва гултожига айлантирган омил ҳам тилдир. Инсон ақлий фаолиятининг энг олий маҳсуллари, тафаккур «мевалари» тил ва нутқ орқали юзага чиқади.

Қадимги исломий манбаларда айтилишича, бани балларнинг ярагувчиси Тангри таолонинг бир огиз «бўл» деган сўзи билан олам яралган экан. Шунинг учун сўзга эътиқод, сўзга берилган таъриф у тавсифлар, сўзнинг тарихий хизматига айрилган шарафлар чексиздир. Улуғ Алишер Навоий сўзга шундай баҳо беради:

Сўздурки, нишон берур уликка жоңдин,
Сўздурки, берур жонга хабар жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин.
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Сўзнинг тарихий – маданий, маънавий хизмати чексиз, албатта. Лекин тилнинг имкониятлари нутқ орқали, нутқ жараёнида очилади. Нутқ бўлмас экан, тилнинг чексиз имкониятлари юзага чиқмай қолаверади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида тил ва нутқ муносабатини шундай изоҳлайди: «Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номаъқул бўлиб чиқса, тилнинг офатидир».

Демак, тил ҳар қанча зўр бўлмасин, у нутқ учун қурол сифатида хизмат қиларкан. Унинг куч-қудрати нутқ жараёнида намоён бўлар экан. Агар тил ўқ бўлса, нутқ камондир. Ўқнинг қудрати камоннинг қобилиятига ҳам боғлиқ. Камон қанчалик мустаҳкам бўлса, мўлжалга беҳато урадиган бўлса, тилнинг, яъни ўқнинг қудрати шунчалик яққолроқ намоён бўлади.

«Қобуснома»да Кайковус «Билгилким, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши», дейди. Бу сўзларда шундай ҳикмат борки, сўзга чечан, сўзамол, нотик киши ҳамма жойда обрў – эътибор, ҳурмат топади. Бунга Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Зеро нутқ ва тафаккур салоҳияти уни вазири аъзам даражасига кўтарган эди.

Ғарб донишмандларидан Р.Эмирсоннинг таъкидлашича, «Нутқ – қудратли куч: у ишонтиради, ундайди, мажбур этади.» Бу гапда нутқнинг шундай фазилати таъкидланаяптики, у, биринчи навбатда, ишонтириш санъатидир. Ўқувчилар билан мулоқотда бўлаётган ўқитувчи ишонарли гапириши, нутқи далилланган, пухта асосланган бўлиши лозим. Ўқувчиларнинг ишончини, меҳрини қозонган ўқитувчинигина ҳақиқий устоз дейиш мумкин.

Қадимги нотиклик санъати ҳарбий саркардалик санъати билан тенглаштирилган. Бу бежиз эмас. Чунки лашкар билан забт этиб бўлмайдиган давлатлар ва сарҳадларни сўз санъати билан бўйсундириш мумкин.

Алишер Навоий:

Олибмен тахти фармонимга осон
Черик чекмай Хитойдин то Хуросон,-

дейди. Черик-бу лашкар. Шоир лашкар тортмасдан Хитойдан Хуросонгача бўлган сарҳадни забт этганлиги ҳақида

фахрланиб сузламоқда. Маълумки, Алишер Навоийнинг таъсир доираси ва даражаси ҳар қандай ҳарбий саркардадан ҳам устун бўлган. Султон Хусайн Бойқаронинг ўзи улуг шоирни махсус рисоласида таърифлаб «Сўз соҳибқирони» деб атаган эди.

1. Сўзнинг сеҳрига, қудратига, саркарда бажара олмайдиган вазифани сўз соҳибқирони уддалаганлигига яна бир ҳикоятни мисол қилиб келтириш мумкин. Ҳикоят мазмунига кура Хусайн Бойқаро узоқда шикор билан машғул экан. Саройда малика оғир, бетоб ётган экан. Кунлардан бир куни малика ҳаётдан кўз юмибди. Аммо подшоҳга ўлим хабарини етказишга ҳеч ким журъат этмабди. Шунда сарой аёнлари сўз саркардаси Навоийга мурожат қилишибди. «Шоҳга шум хабарни етказган киши, шубҳасиз, жазога маҳкум бўлади. Мушкулни фақат сизнинг тадбиркорлигингиз, суҳандонлигингиз осон қилиши мумкин», — дейишибди. Шунда Навоий бир сатр шеър ёзиб берибди. Уни чопар орқали Хусайн Бойқарога етказишибди. Подшоҳ ўқибди:

Сарвигулнинг соясида сўлди гул, негмоқ керак?

Хусайн Бойқаро дарҳол мисранинг мазмунини тушунибди. Ҳеч бир талвасага тушмасдан, вазминлик билан шеъринг саволга шеъринг жавоб ёзибди:

Сарвидин тобут ясаб, гулдин кафан этмоқ керак!

Сарой аҳли чопар келтирган хатни ўқиб, сўзнинг қудратига қойил қолишибди, дафн маросимига киришибди.

Тил ва нутқ бир - бирига боғлиқ ҳодисалар экан, уларни бир-биридан ажратиб қараш асоссиздир. Тил нутқ учун «ҳам ашёдир» имкониятдир: нутқ эса воқелиқдир. Яъни нутқ тил материали асосида тапқил топади. Жамоа аъзолари учун умумийдир. Тил руҳий ва моддий материалдан иборатдир.

Сўз, морфема, фонемаларнинг киши хотирасидаги образлари, руҳий материал ҳисобланади. Нутқ яратиш жараёнида маълум товуш тизимда намоён бўладиган сўз ва морфемалар моддий материалдир. Тилнинг руҳий ҳодисалиги унинг онда сақланиши билан боғлиқдир. Тилнинг моддийлигини нутқ жараёнида юзага келувчи мавжуд товушлар белгилайди.

Биз хотирамизда сақланадиган қондалардан тезкорлик билан фойдаланиб, бирор фикрни юзага чиқариш учун сўзлар

грамматик маъно ташувчи морфемалар ва сўз шакллари, асосан, гапларни ҳосил қиламиз. Масалан, миямизда китобнинг қаердан олинганлигини билиш ҳақидаги фикр туғилди, дейлик. Уни қуйидаги савол кўрнишида юзага чиқарамиз: Сен китобни қаердан олдинг?

Бунда биз сен, китоб, қаер, ол лексемаларидан; -ни, -дан, -динг морфемаларидан ва сўроқ гап моделидан – қойдасидан фойдаландик. Бу гапни айтиш жараёнида онгимиздаги лексемалар алоҳида аффикс морфемаларни олиб, сўз шаклларига айланади ва юқоридаги тартибни эгаллади. Тил руҳий ҳодисадан моддий ҳодисага айланди.

Нутқ тилдаги ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда воқеликка айланган фикрдир. Нутқ нутқ аъзоларининг ҳаракати сабабли пайдо бўлади. Нутқ икки хил бўлади: ички нутқ ва ташқи нутқ. Кишиларнинг оғиз очмасдан, гапирмасдан фикрлани, мулоҳаза юритиши, ўйлаши ички нутққа мисол бўлади. Ўпкадан чиққан ҳавонинг нутқ аъзоларига таъсири, шу таъсир натижасида уларнинг ҳаракати билан аниқ товушлар сифатида юзага келадиган нутқ ташқи нутқдир.

Нутқ ҳаракатдаги тилдир. Нутқ тилга тегишли бирликларни маълум вақт бўлагидан бир-бирига қўшади, ҳаракатга келтиради. Нутқ сўз шакллари, сўз бирикмалари, сўз тартиби ва гаплардан ташкил топади.¹

Нутқ одоби инсоннинг маънавиятини-маърифатини белгиловчи асосий мезондир.

Кишининг одоби, энг аввало, унинг нутқида кўринади. Нутқ одоби нима? Нутқ одоби деганда, айтилиши зарур бўлган хабарларни, тингловчини ҳурмат қилган ҳолда, унинг кўнглига мос ҳолда адабий нормадаги ифодалар билан етказиш тушунилади. Ҳар қандай хунук хабарни ҳам тингловчига беозор етказиш мумкин. Бунинг учун сўзловчи тилни, адабий тил нормаларини мукамал билиши лозим. Мулоим, ёқимли, одобли сўзлаш ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Унга ёшлиқдан онгли машқлар қилиш, тилнинг лугат бойлигини эгаллаш, бу борада нутқи ибратли кишиларга тақлид қилиш, улардан ўрганиш орқали эришилади. Ўқувчи учун энг яхши намуна ўқитувчи нутқидир. Буни ўқитувчи ҳар доим ўзида ҳис этиб туриши, ўз нутқида ҳеч вақт одоб-ахлоқ, нутқ маданияти нормаларидан чиқмаслиги лозим.²

¹ Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар, 20-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар, 77-бет.

Нутқ одоби саломлашишдан бошланади. Саломлашишдаги хушмуомалалик ундан кейинги яхши суҳбатга дебоча бўлади, тингловчида яхши кайфият пайдо қилади. Саломлашишнинг эҳамияти ҳақида ҳиндларда шундай нақл бор: «Битта салом билан бешта нарсага – узини енгил сезиш, шон – шуҳрат топиш, қут-баракали, илмли бўлиш ва ниҳоят узоқ умр кўришга эришилади».

Ҳа, саломда гап кўн. Аммо саломлашиш, салом беришнинг ҳам узига яраша қонун-қондалари бор. Афсуски, кейинги чоракам бир аср мобайнида ўзимизнинг шарқона саломлашиш одобимизни ҳам унутиб юбораёздик.

Аввало, ҳар бир муслим ва муслима саломлашиш ҳам фарз, ҳам қарз эканлигини яхши англаб етмоғи лозим. Чунки «Сўз боши – салом», деганларидек, суҳбатдошлар мулоқоти «ассалому алайкум», «ваалайкум ассалом» жумалари билан бошланади. Бу суҳбатдошларнинг таниш ёки нотанишлигидан қатъи назар, ўзаро ҳурмат ва эҳтиром белгиси ҳисобланади. Аммо кейинги пайтларда бирор жойга кириб бораётган, телефонда суҳбат бошлаётган кишиларнинг саломлашишни унутиб бораётганлигига тез-тез гувоҳ бўлиб қолмоқдамиз.¹

Халқ тилида саломлашиш учун ҳам, хайрлашиш учун ҳам алоҳида нутқий воситалар мавжуд. Уқитувчи уларни ўз ўрнида ишлатишда ҳамма учун ва ўз шогирдлари учун урнақдир.

Маданиятли киши ўз айбини бўйнига ола билиши, айби учун кечирим сўрашни ҳам билиши лозим. Ўз айби учун узр сўраш ўз гурурини ерга уриш эмас, балки одоблилик, хушмуомалалик аломатидир.

Етук кишига хос фазилатлардан яна бири хайрлашув одобидир. Тилимизда хайрлашганда ишлатиладиган «хайр соғ бўлинг», «хайр, кўришгунча», «хайр, омонликда кўришайлик» каби таъсирчан иборалар мавжуд. Уқитувчи синфдан чиқаётганда «хайр, соғ бўлинглар», «хайр, яхши қолинглар» ибораларини ишлатса, ўринли бўлади.

Болага яхшилиқ қилган, айтилган юмушни, илтимосни бажарган кишиларга ўз вақтида миннатдорчилик билдириш одобини ҳам ургатиб бориш лозим. Тилимизда рағбаглантиришни, миннатдорчиликни англатадиган чиройли ифодалар бор. Уларни кундалик муомалага киритиш, ўз ўрнида ишлатиш киши хулқини нақадар безайди. Уқитувчи топшириқни яхши ўтаган ўқувчиларни «офарин», «баракалла»,

¹ Сиддиқ Мўмин. Сузлашиш санъати, Фарғона 1997, 27 – бет.

«раҳмат», «отангизга раҳмат», «миннатдорман» каби сўзлар билан рағбатлантириши мумкин.

«Ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, ўқиб қанчалик тарбия кўрганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади» (С.Иброҳимов).

Тил дунёни билиш, билимларни тушлаш, сақлаш, кейинги авлодларга етказиш, руҳий муносабатларни акс эттириш, гўзаллик категорияларини воқелантириш каби қатор вазифаларни бажаришига қарамасдан, асосий эътибор унинг кишилар ўртасидаги алоқани таъминлашдир.

Нутқ маданияти жамият маданий-маърифий тараққиётининг, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Том маънодаги маданий камолотнинг муҳим белгисидир. Ҳақиқий маънодаги маданий нутқ шахс умуммаданий савиясининг муҳим жиҳатларидан биридир. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотлар ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этади.

Республикаимизнинг «Давлат тили ҳақида»ги, «Таълим тўғрисида»ги қонунларида, «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастури» ва бошқа жуда кўплаб ҳужжатларида маънавий-маърифий тарбияга, тил масалаларига алоҳида аҳамият берилади. Жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси, ҳар қандай мутахассис замон билан ҳамқадам бўлиши, энг аввало, ўз она тилининг садоқатли соҳиби бўлмоғи лозим.

Тил жамият билан, унинг маънавияти, маърифати ва маданияти билан биргаликда юксалади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Тил қандай ҳодиса?
2. Алишер Навоий тил ва нутқни қандай таърифлайди?
3. Нутқ одоби деганда нимани тушунаси?
4. Нутқий этикет деганда нимани тушунаси?

Нутқ маданияти ва стилистика

Стилистиканинг тилда тутган ўрни беқиёсдир. Стилистика меъёрларни шакллантириш, машҳур тилшунос олим Г.О.Винокур таъкидлаганидек, нутқ маданиятининг ўз олдига қўйган асосий мақсади, унинг энг муҳим вазифасидир. Чунки стилистик меъёрни яхши билмасдан, уларни мукамал

шарлабмасдан туриб, нутқ маданиятига, маданий нутққа эришиб бўлмайди.¹

Маълумки, ҳар бир сўзни уйлаб, танлаб, уларнинг ҳар бир маъносига, маъно қирраларига яхши эътибор қилиб, ўринли ишлатиш ҳақида жуда кўплаб халқ мақоллари, ҳикматлари мавжуд. Бу ҳақда қадимги давр файласуфи Аристотельнинг «Поэтика» ва ўзбек классик шоири Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида ҳам қимматли фикрлар айтилган.

Тилда ҳар бир сўзни, грамматик формани, ҳар бир синтактик қурилмани ўз ўрнида, яъни шу сўз, шу грамматик шакл ёки синтактик қурилма (гап) ишлатилаётган вазиятни (тингловчи савияси, уларнинг ҳолати кабилар) ҳисобга олган ҳолда тўғри қўллаш, уларнинг шу вазиятга энг мос тушадиганини танлаб, нутқ жараёнида улардан унумли фойдаланиш, энг ихчам ва фикрни лўнда ифодаладиганини, энг содда ва ҳаммага тушунарлисини ишлатиш нутқнинг равонлигини, тушунарлилигини, аниқлигини таъминлайди, уни гаизликлардан халос эгади. Сўзларни, грамматик шаклларни бефарқ қўллаш, вазиятга мос тушмайдиган гапларни беихтиёр, назоратсиз айтиб юбориш, булар – бўлмаста у ёки бу сўздан ёки грамматик шакллардан фойдаланавериш, умуман, уларни ортиқча қўллаш, ўринли – ўринсиз такрорлайвериш нутқни баъкана қилади, фикрни хиралаштиради, унинг таъсирчанлигига путур еткази.² Зеро, донолар айтганидек:

Нодонлардек юзлаб сўзни қилма қатор,
Донолардек бир сўз дегил, лек маънодор.
(Саъдий Шерозий).

ёки

Сўз жою вақтига булар экан мос,
Сеҳру афсун учун у булар асос.
(Абдурахмон Жомий)

Маълумки, услубият – фикрни ифодалаш йўллари, тил воситаларини – материалларини тўғри танлай билиш ҳақидаги таълимот-услублар илми бўлиб, тилнинг вазифаларига мос равишда бир неча кўринишларга эга: сўзлашув услуби, китобий услуб, илмий-оммабоп услуб, расмий, публицистик ва бадий услуб кабилар.

¹ Қаранг: Е.Тожиёв ва б. Ўша асар 90-93 бетлар.

² Қаранг: Е.Тожиёв ва б. Ўша асар, 91-бет.

Худди шу нарсани услубиятнинг таркибий қисмига кирувчи грамматик стилистика учун ҳам айтиш мумкин.

Грамматиканинг морфология ва синтаксис номлари остида икки қисмга ажратилиш ҳолати грамматик стилистикада ҳам сақланади ва у морфологик стилистика ҳамда синтактик стилистика каби икки кўринишда бўлади.

Грамматика сўзнинг шакл ёки синтактик қурилманинг лугавий ва грамматик маъноларини ўрганса, грамматик, стилистика уларнинг қўшимча – эксгрессив маъноларини, вазифавий хусусиятларини ўрганади.

Грамматика билан стилистика биргаликда фақат грамматик шакллarning нимани ифодаланишини эмас, балки қандай ифодаланишини ҳам ўрганади.

Грамматик стилистиканинг бир қисми бўлган морфологик стилистика ҳар бир грамматик шаклнинг, сўз ясовчи воситалар ва ҳар хил бошқа шакллarning стилистик хусусиятларини ўрганади.

Ўзбек тилида аффикслар доирасидаги маънодошлик (синонимия) ҳодисаси ҳам кенг тарқалган: шу сабабли // шу сабабдан; талабалардан бири // талабаларнинг бири; отга минди // отни минди; савлатли // савлатдор // басавлат... каби.

Ўзбек тилида сўз ясовчи ва грамматик маъно ифодаловчи жуда кўп аффикслар ўз вариантларига эга ёки бир-бири билан ўзаро синонимик муносабатда бўлади. Масалан, жўналиш келишиги кўрсаткичи **-га** ҳозирги тилимизда **-ка**, **-қа** вариантларида учраса, эски ўзбек тилида **-га** (**борарга** – **қилурга**, **сўрарга**) кўринишда учрайди. Феъллардаги **-гиз** кўрсаткичи **-киз**, **-гиз**, **-қиз**; **-каз**; **-газ** ва ҳатто, баъзан **-кар** (**уткар**, **еткар**) вариантларида учрайди.¹

Бундан ташқари, бир келишик қўшимчаси ўрнида иккинчи келишик қўшимчаси қўлланади ва икки хил синтактик қурилама ҳосил қилади. Бу ҳодиса ҳозирда морфологик стилистиканинг текшириш объекти сифатида қаралмоқда. Ҳар ҳолда ўзбек тилида шу сабабли // шу сабабдан; талабалардан бири // талабаларнинг бири типидagi қўлланишларда **гўё** **-ли** аффикси билан **-дан** аффикси ёки **-дан** аффикси билан **-нинг** аффикси синоним сифатида қўлланаётган бўлса ҳам, бошқача айтганда, гап **гўё** **-ли** **-дан**, ва **-нинг** аффиксларининг стилистик хусусиятлари ҳақида бораётган бўлса ҳам аслида бундай ҳолатлар синтактик стилистиканинг текшириш объекти

¹ Е.Тожиёв ва б. Ўша асар. 96-бет

булиши керак. Чунки улар фақат шундай синтактик қурилмалар, шундай қуришлардагина шу ҳолатда ишлатилади: бу уринда лисоний бирликлар яхлит ҳолида ўзаро муносабатда бўлади. Қуйидаги ҳолатда ҳам шу ҳодисани кузатиш мумкин: Пул бериб дафтар, қалам олиб келишга буюрди (келишни буюрди); Барча керакли адабиётларни кўриб чиқишга // чиқишни тавсия қиламан; Баъзан бундай қурилмаларда синтактик шакл ўрнида аналитик шаклни ишлатиш ҳоллари ҳам учрайди: Ўз қарашларини гапирди // ўз қарашлари ҳақида гапирди; Ҳар ким ўз дардини гапирди // ҳар ким ўз дарди тўғрисида гапирди каби.¹

Маълумки, бундай қурилмаларнинг ҳар бири стилистик жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади ва синтактик стилистика буларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда имкониятларини талқин қилиб бериши, ҳар бирининг қайси нутқ услубига хосланганлигини ажрағиб бериши лозим. Жумладан, синтактик шакл иштирок этган ҳолатлар жонли сўзлашув нутқи учун хосланган бўлиб, аналитик шакл иштирок этган ҳолатлар публицистик, расмий нутқ услубларига хослангандир.

Тилимизда баъзан айрим грамматик шакл плеонастик (қўш) қўлланади. Бундай қўллаш нутқда ортиқчаликни вужудга келтириши, нутқ равшанлигига путур етказиши, фикрни хиралаштириши, бачканалаштириши мумкин: **тойчоқчагинам, кичкинагина, ичилиб қўйилди, то мактабгача, Янгиқишлоқ қишлоғи, бир калима сўз, ун йиллар ўтди. 6 та ўғил – қизларим бор, ҳар бир далилларни каби қўлланишларда грамматик шакллар ёки сўзларнинг ўринсиз, мақсадсиз қўлланиши** натижасида ана шундай ҳол юз берганини кузатамиз: **кичкинагина типисидаги қўллашларида –гина, солиниб бўлинди қўлланишидаги –ин, ичилиб қўйилди типисидаги қўлланишларда оддинги сўздаги –ил, то мактабгача қўлланишида то элементи (бунда баъзан кучайтириш ифодаланиши мумкин, ана шундай вақтда то элементининг ишлатилиши ўзини оқлайди), кейинги бирикмаларда қишлоғи, калима сўзлари, ун йиллар ўтди, олтига ўғил – қизларим бор, ҳар бир далилларни бирикмаларида –лар аффикси ортиқча ишлатилган ва нутқда гализлик туғдирган.**

Ҳар бир далилларни бирикмасида ҳар бир белгилаш олмошининг ишлатилиши –лар қўшимчасининг қўлланишига йўл қўймайди ва аксинча. Чунки ҳар бир олмоши миқдорни

¹ Қаранг: Ё.Тожиёв ва Б. Ўша асар, 97-бет.

чегаралаб, умумдан ажратишни, яккаликни билдиради, яъни кўпдан бирни ажратади, -лар аффикси эса, кўплик кўрсаткичи. Шунинг учун ҳар бир олмоши ишлатилган ўринда -лар аффикси ва -лар ишлатилган ўринда ҳар бир олмошини ишлатиш ўзини оқламайди.¹

Бироқ, шунини ҳам айтиш керакки, грамматик шакл ёки бошқа воситаларни плеонастик қўллаш ҳамма вақт ҳам нутқда ортиқчалик туғдиравермайди. Баъзан жуда ўринли, тушунган ҳолда, маълум бир мақсадни кўзда тутиб, шундай қилинса, нутқни раво қилади, фикрни аниқ, лўнда, бор нозикликлари билан ифодалашга ёрдам беради, нутқ таъсирчанлигини оширади, маънони кучайтиради, бўрттиради: Улуғ айём кунлари; шунча йил туз - намак бўлди; беш панжасини оғзига тикади; айтганини қилмай қуймайди; биз ўзимиз айтиб қўямиз типидagi қўлланишларда ана шу ҳолни кузатамиз. Тўғри, намак, калима, айём, панж сўзлари форс-тожик тилларида туз, сўз, кун, беш сўзларига тўғри келади. Бироқ, ўзбек тилида улар, биринчидан, бошқа маънода қўлланилиши мумкин бўлса, иккинчидан, кучайтирувчи восита вазифасини бажарувчи сифатида ишлатилиши мумкин. Жумладан, улуғ айём кунлари бирикмасида айём сўзи кун маъносида қўлланган эмас, у маълум бир санани ифодалаган, беш панжасини бирикмасида панжа сўзи бармоқ маъносида, бир калима сўз бирикмасида калима сўзи сўз лексемасининг аниқловчиси бўлиб келган ва ақлли, фикрли, лўнда сўзлари маъносида қўлланган; туз-намак қўлланишида эса ўзбек тилида, оғзаки нутқда кўп учрайдиган нон - поң, чой - пой тилидаги ҳолатни кузатамиз.

Бундан ташқари, бу қўлланишда туз - намакнинг ибора ҳолига келиб қолгани кўзга ташланади ва у бирга турдик, бирга бўлдиқ бирикмалари ифодалаган маънони англатади. Худди шу бирикмада улардан биттасини қўллаш ҳеч мумкин эмас.

Кейинги мисолда инкор формасининг (-ма) иккала сўзда ҳам иштирок этиши тасдиқ маъносини анча кучайтириб, бўрттириб баён қилишни таъминлаган.²

Қуйидаги мисолга эътибор қилайлик: Бирлари мўлтонинома хийлағар, бирларидир гавсифату гавда ҳар (Муқимий). Бу мисолдаги бирлари сўзи таркибидаги -лар аффикси гўё ортиқчадек. Чунки бир сонидан кейин кўпликни билдирувчи -лар кўрсаткичи, одатда, ишлатилмайди. Бироқ

¹ Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 93 - бет.

² Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 94-бет.

шоир бу ўринда стилистик мақсадда жуда ўринли фойдаланган (-лар аффиксини кинояни ифодалаш учун унга янги вазифа юклаб ишлатган). Шунингдек, нутқимизда (асосан, оғзаки нутқда) келинлар ўрнида келингизлар, ҳорманлар ўрнида ҳормангизлар типига қўлашлар учрайди. Бундай ўринда ҳам -лар ва -из кўрсаткичларини леонастик тарзда қўлаш ўзини оқлайди. Чунки бунда ҳурмат маъноси бироз бўрттириб берилган, сўзловчининг субъектив муносабати, ҳолати, ҳатто хурсандлиги, самимийлиги, ҳеч бўлмаганда ўзини шундай қилиб кўрсатмоқчи бўлганлиги ёки, қолаверса, ўзини ширинсухан қилиб кўрсатмоқчилиги ифодаланган бўлади. Мисоллар: - Келишдилар, тақсир, кирсинларми? Ўғил ўстириш бу турда бўлмас: у тиласин - тиламасин шартга - шартга тилаганингизча қилингизда, қараб тура берингиз, Отабек уни ортиқча бир эътибор билан эшитар эди, сархушчасига:

- Сўзлай берингиз! - деди... (А.Қодирий).¹

Келтирилган мисоллардаги қилингиз - да, сўзлай берингиз сўзларидаги -из кўрсаткичига аслида эҳтиёж йўқдек. Чунки ҳурмат маъноси кечиринг, сўзланг сўзларидаги -инг аффикси воситасида ифодаланган. Ёзувчи эса ўша ҳурматни янада бўрттириш учун бу шакл кетидан яна -из кўрсаткичини қўллаган ва ўз фикрини, ўз муносабатини янада аниқроқ ифодалаган.

Ўзбек тилида, умуман олганда, -лар аффикси турли - туман маъноларни ифодалаб келади. Бошларим оғриди. Самарқандларга олиб бордим, Шунчалар куттирасизми? тарзидаги қўлланишларда ҳам буни кузатиш мумкин.

Грамматик стилистикада айрим грамматик шакллarning ўрнини алмаштириб қўлашнинг ўзига хос томонлари борлиги кенг ўрганилиши керак. Адабий меъёрда ҳар бир кўрсаткичнинг ўзак-негизларга қўшилишдаги ўрни қатъий белгиланган. Аммо маълум бир стилистик мақсадни кузда тутган ҳолда уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин: Қалбимни сен кўзимданми англадинг (Ойбек); Осмондаги булутларнинг хўмрайишиданми кўрқдингиз (Ойбек); боринглар - борларинг, кетинглар-кетларинг; борганми эди - борган эдим, айтиб эдимми - айтибми эдим; даданг уйдаларми-дadanг уйдадилар; айтмабмидим - айтмаб эдимми (оғзаки нутқда).

Келтирилган мисолларга диққат қилсак, биринчи икки гапда -ми юкламаси аслида, адабий меъёрга кўра, англадинг ва

¹ Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 95-бет

қурқдингиз сўзларига қўшилиб келиши керак эди: англадингми, қурқдингизми тишида. Аммо ёзувчи бу шаклни оддинги сўзга қўшади ва бу билан ўзига хос экспрессивлик ҳосил қилади, таъсирчанликни оширади, нутққа поэтиклик ато этади. Кейинги мисолларда -инг ва -лар аффиксларининг ўрнини алмаштириш ҳурмат ёки ҳурматсизлик маъноларини ифодалашга хизмат қилган бўлса, борганми эди – борган эдимми тишидаги қўлланишларда маънони кучайтириш, нутққа экспрессивлик ато этиш, таъкидлаш, жонлилик, жўнлик, тасвирийлик ўз ифодасини топган.¹

Қуришиб турибдики, ҳозирги ўзбек тилшунослигида грамматик шакллар стилистикасини ўрганиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Грамматик шаклларни ўз ўрнида тўғри ва мақсадга мувофиқ қўллаш, улардан ўринли фойдаланиш нутқимизнинг таъсир кучини оширади, уни ҳар хил галлизликлардан халос этади.

Нутқда бир хилликдан қочиш, таъсирчанликни таъминлаш, нутққа экспрессив-стилистик бўёқ бериш, ҳар бир услубнинг ўзига хослигига эътибор бериш ва уни таъминлаш, грамматик синонимлардан тўғри фойдаланишга ўргатиш ҳам стилистиканинг диққат марказида бўлсагина амалга ошади.²

Хуллас, тилимизда ишлатилаётган грамматик шакллар плеоназмни, нутқда ортиқчаликни тугдирса ҳам, агар улардан маълум бир мақсадда тўғри фойдаланилса, ортиқчалик умуман сезилмайди. Аксинча, бундай қўллаш нутқ таъсирчанлигини оширади, нутқ аниқлиги, ифодалилигини таъминлайди, у тасвирий восита вазифасини бажаради.

Шунингдек, айрим грамматик шаклларни адабий меъёردа белгиланганидан (одатдагидан) бошқачароқ қўллаш, маълум бир нутқ стилининг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб қўллаш нутқнинг бузилишига олиб келмай, балки нутқнинг ранг-баранглигини таъминлайди, экспрессивлигини оширади, ҳатто характер яратиб учун ҳам хизмат қилади. Аммо бундан бошқачароқ қўллаш у ёки бу услубнинг ўзига хос стилистик меъёрлари тақозо этган даражада бўлсагина ўзини оқлайди. Масалан, **қора**, **ора**, **менга** сўзларини фақат шеъриятдагина қаро, аро, манго типидида қўллаш, -ур, -мак каби шаклларни ҳам фақат шеъриятдагина, поэтик стилдагина ишлатиш ана шундай натижа бериши мумкин.³

¹ Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 96-бет.

² Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 97-бет.

³ Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 98-бет.

Ўзбекистонда кейинги даврларда фан ва техниканинг барча соҳалари ривожланди. Натижада ўзбек тилида фан ва техниканинг барча соҳаларига оид атамалар вужудга келди; ўзлаштирилди, янги атамалар ясалди. Мавжуд атамаларнинг кўпчилиги ўзгарди, янгиланди. Бу атамаларнинг аксарияти умумодабий тилга ўтиб, оммалашиб кетди ва ҳамма учун тушунарли бўлиб қолди. Ўзбек тилида чиқаётган газеталарга эътибор бериладиган бўлса, уларда водопровод, радио, электр, телевизор, география, геология, биология, троллейбус, трамвай, автобус, шофёр, вокзал каби юзлаб сўзларни учратиш мумкин. Ўзбек тили атамачилигида илгари мавжуд бўлган, кўпроқ араб тилидан ўзлашган жумҳурият, мунажжим, муаррих, мунаққид, муаллиф, инқилоб каби сўзларнинг ўрнини рус тилидан ёки у орқали ўзлашган байналмилал сўзлар эгаллади. Кейинги даврда эса яна ўша араб тилидан ўзлашган сўзларни қўллаш кучайди. Бир қатор сўзлар борки, уларни ҳозирги ўқувчилар махсус лугатларсиз тушуна олмайдилар: мунший, қози, додхоҳ, ҳарам, аврапуш, сипоҳсолар, воиз, вомиқ, беҳбуд, бадхў, алфоз, андух, андоза, андиша, асно, афгор, ахбор, афтода, мисқол, муфти, коранда, чоракор, қўшбеги, пансоҳ каби. Бу сўзларнинг бир қисми тарихий сўзлар сифатида, бир қисми эскирган сўзлар сифатида ишлатилмоқда.¹

Янги вужудга келган ёки ўзлашаётган атамаларни англамай туриб, қадимда тилимизда кенг қўлланган сўзларнинг маъноларини тушунмай, билмай туриб, ўзаро тўғри фикрлашиш, ўзаро бир-бирини тўғри англаш, ёзилган асарларнинг туб моҳиятидан тўла баҳраманда бўлиш мумкин бўлмай қолди. Шунинг учун ҳам илмий жараёнда, ўқиш - ўқитишда атамаларни чуқур билишнинг ҳамда тўғри, ўринли, танлаб қўллаб билишнинг, қисқаси, атамачилик маданиятининг аҳамияти беқиёсдир. Атамаларни ўринли-ўринсиз ишлатиш, тушунмаган ҳолда қўллаш, сохта билимдонликни ниқоблаш учун бошқаларга тушунарсиз атамаларга ҳадеб мурожаат қилавериш нутқ маданиятига путур етказади.

Ҳар бир соҳанинг ўзига хос тушунчалари бор. Бу тушунчаларнинг жами шу соҳанинг тушунчалар системасини ташкил этади. Шу соҳага оид тушунчаларни ифодаловчи махсус атамалар - терминлар ҳам мавжуд. Ана шу терминларнинг жами шу соҳанинг терминалогик системасини ташкил этади. Яъни шу соҳа терминалогияси бўлади. Жумладан математика, физика, биология, химия,

¹ Р.Қўнуров ва б. Ўша асар, 150-151 - бетлар.

тилшунослик, адабиётшунослик, медицина ва ҳоказо. Уларнинг ўзларига хос терминлар мавжуд: қўшув, олув, квадрат, илдиш, тангенс, котангенс, синус, косинус; заряд, кучланиш, босим, ҳаво оқими, молекула, микроорганизм; морфология, сифат, эга, кесим, ўзак, негиз, қўшимча, аруз, газал, туроқ қабилар. Келтирилган сўзлар ана шу тушунчаларни ифодаловчи терминлардир. Қўринадик, терминалогия «тор маънода маълум бир соҳага оид махсус лексика» бўлса, «кенг маънода умумий лугат таркибининг айрим соҳаларда ишлатиладиган қисmidир» (С.Ф.Акобиров).¹

Ҳар бир соҳанинг терминологик системасида битта термин фақат битта тушунчани ифодалайди. Терминларнинг бир маъноли бўлиши ҳақидаги асосий талаб ана шу нуқтаи назардан белгиланади. Шу талабдан келиб чиқилганда бош, қўл, оёқ, қош, қўлоқ сўзлари анатомияда махсус терминлар сифатида қўлланиб, фақат киши организмнинг қисmlаринигина ифодаласа, адабий тилда эса оддий сўз сифатида баҳоланади ва кўп маъноли ҳисобланади.

Шунингдек, бир вақтлар ўзбек тили нуқтаи назаридан термин сифатида баҳоланган электр, космос, радио, телевидение, ракета, машина, автобус, троллейбус, машинист каби тил бирликлари атамалар ўз соҳалари доирасидан чиқиб, кенг омма ўртасида қўлланадиган, адабий тилга хос, ҳамма тушунадиган сўзларга айланиб кетган.

Бирикмаларни қўллашда ҳар қандай мураккаб фикрни ихчам, осон, лунда ва аниқ, шунингдек, тушунарли ифодалаш, шу йўл билан фикр алмашувини осонлаштириш мақсад қилиб қўйилади. Терминология тил лексикасининг таркибий қисми ҳисоблангани учун кишилар ўртасидаги алоқани таъминлашда катта роль ўйнайди. Айниқса, терминларга хос бўлган маъно жиҳатдан аниқлик, тушунчанинг моҳиятини ёки энг асосий белгисини аниқ ифодалаб бериш, улардаги тузилиш жиҳатидан ихчамлик, қисқалик, ишлатишга қўлайлик қабилар нутқнинг тушунарли аниқ, мангиқли, қисқа бўлишини таъминлайди.²

Шундай экан, терминларни нутқда қўллашга алоҳида эътибор бериш, бу борада йўл қўйилаётган хато ва камчиликларни тўғри белгилаш, сабабларини аниқ кўрсатиш ҳам фан тараққиётига, уларнинг ўқитилишига ҳамда нутқ маданияти соҳасига жиддий таъсир кўрсатади. Терминларни қўллашдаги камчилик ва хатоларни белгилаш нормативлик

¹ Қаранг: Р.Қўнгулов ва б. Ўша асар, 151-бет.

мақсадга мувофиқлик - нутқ маданияти принциплари талабидан келиб чиқади.

Атамаларни қўллашда маълум камчиликлар содир бўлаётган экан, бунинг сабаблари ҳам мавжуддир: 1. Нутқ муаллифи атаманинг туб маъносини тўғри англаб етмайди. Натижада, уни мантиқан мос келмайдиган сўзлар билан бириктиради ва жумла тузади. Унингча, атама тўғри ишлатилгандай туюлади. Масалан: Унинг сочларидан келаётган жуда ингичка бир ҳиндий мушк иси бошимни айлантиради. гапида ингичка сўзи ўринсиз ишлатилган. 2. Муаллиф ўз нутқига жиддий эътибор бермайди, уни кузатмайди, унга баҳо бермайди. Натижада атамалар пала - партиш ишлатилиб юборилади. Баъзан эса онгли равишда мавжуд атамаларни яхши билгани ҳолда анъанавий қўлланилиб келинаётган, ҳамма учун тушунарли булган атамалардан воз кечиб, узини шу фаннинг билимдони қилиб кўрсатиш мақсадида ҳеч ким учун тушунарли бўлмаган, қўлланилиши ўзини оқлаш - оқламаслиги ҳали номаълум булган атамаларни қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Бу билан нутқ муаллифи ўзини гўё «янги нарсас» айтган ҳисоблайди. 3. Тилни чуқур билмасак, унинг синтактик ва семантик имкониятларини эгалламаслик натижасида нутқда терминлар нотўғри ишлатилиб юборилади. 4. Сўз ясалиши, жумладан, атамаларнинг ясалиш қонун-қоидаларини яхши билмаслик натижасида нотўғри атамалар - сўзлар ҳосил қилинади ва уларнинг нутқда ишлатилиб юборилиши ҳам сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқани қийинлаштиради: «Шу яшаётган жойимда ножойлигимдан эмас нимаданлигини ўзим ҳам билмайман, тушунтирилиши, аммо...» (А.Аъзам).

Келтирилган мисолдаги ножой сўзининг ясалиши ғализдир. Чунки ўзбек тилида таркибида о унлиси булган ундош - унли - ундош таркибидаги бир бўгинли сўзларга но префикси қўшилиб, янги сўз ҳосил қилиш меъёр эмас: нонон, ножон ясалишлари учрамагани ҳолда нонсиз, жонсиз ёки бежон, бежон ясалишлари норма ҳисобланади. Бундан ташқари, баъзан, ҳар хил сабабларга кўра, термин ясашда, терминология талабларига зид иш тутилади. Маълумки, терминлар ихчам, айтилиши ва ёзилиши қулай бўлиши керак. Бунга зид равишда, масалан, физик хоссалар тишида термин ясашлар учрайди. 5. Баъзан мавжуд термин бор бўлгани ҳолда, уни билмаслик оқибатида, бошқа суъний терминлар ҳосил қилиш ёки мавжуд терминни ўз мустақил қарашларига мос равишда ўзгартириш, айрим ҳолларда эса, тушунчани, ҳодисани ўз

нуқтаи назаридан баҳолаган ҳолда уни мавжуд термин билан ифодалаш ҳоллари учрайди.¹

Мустақилликка эришганимиздаш сунг терминларни ўзбекчалаштириш йўлида бир қатор кутуклар билан бирга маълум камчиликларга ҳам йўл қўйилди. Бир тушунчани ифодалаш учун турли сўзлар ишлатилди: район - ноҳия - туман; институт - олий илмгоҳ - олий таълимгоҳ - дорилмуаллимин; журнал - мажалла - жариди - ойнома - ойбитик; газета - рўзнома - ҳафтанома, қўналга - учаргоҳ - учардаргоҳ - тайёрагоҳ (аэропорт) каби. Атамаларни тартибга солиш бўйича «Атамашунослик қўмитаси» томонидан қўпгина хайрли ишлар амалга оширилди. Масалан: тилимизда муқобили ёки уни ясаш имкони бўлмаган ҳолларда байналмилал атамаларнинг ўзи ишлатилавериши тўғрисида шундай дейилади: «...кейинги тараққиёт давомида қўплаб машиналар, техника воситалари, илм-фан тушунчалари ўз номи билан ҳаётимизга кириб келган. Предмет ёки тушунчаларни ифодаладиган бундай атамалар ўз сўзимиз бўлиб қолган ва лугат бойлигидан ўрин олган: трактор, автомобил, трамвай, аэропорт, атом, ядро, нейтрон, физика, техника кабилар»².

Адабиётлар

1. И.А.Каримов. Баркамол авлод орзуси. Т. 2000.
2. Алишер Навоий. Маҳбуб ул - қулуб. Т. 1983.
3. А.Ғ.Муҳиддинов. Ўқув жараёнида нутқ фаолияти Т. 1995.
4. А.Аҳмедов. Нотиқлик санъати. Т. 1967.
5. А.Ортиқов, А.Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати. Т. 2002.
6. Б.Уринбоев, А.Солиев. Нотиқлик маҳорати. Т. 1984
7. В.Г.Костаморов. Культура речи и стиль. М. 1960.
8. Ё.Тожиёв, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тожиматов, О.Йўлдошева. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари Т.1994.
9. Қобуснома. Т. 1994.
10. К.Назаров, С.Усмонов, Қ.Тоҳиров Юристинг нутқ маданияти. Т. 2003.
11. М.Миртожиёв, Н.Маҳмудов. Тил ва маданият. Т. 1992
12. Н.Маҳмудов. Маърифат манзиллари. Т. 1999.
13. Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1976.

¹ Р.Қунгуров ва б. Ўша асар, 155 бет.

² Қаранг: Ўзбек тили атамашуносляги. Фан. -Т. 1992 й. 21 - бетлар.

14. Н.Жумахужа. Истиқлол ва она тилимиз. Т. 1998.
15. О.Ҳақимова Мантиқ ва нутқ маданияти. Т. 2002
16. Р.Қўнгуоров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т. 1992.
17. Р.Расулов. Истиқлол талаби, Гулистон жур. № 2 Т. 1994.
18. Р.Расулов. Тил-ҳаётимиз кўзгуси. Нафосат жур. № 2 Т. 1993.
19. Р.Расулов. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. Т. 2001.
20. Р.Расулов, И.Умиров. Ўзбек тили тасвирий ифодаларининг изоҳли лугати. Т. 1997.
21. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т. 1972.
22. С.Иномхўжаев. Нотиқлик санъати асослари. Т. 1982.
23. С.Мумин. Сўзлашиш санъати. Т. 1997.
24. Т.Қудратов Нутқ маданияти асослари. Т. 1993.
25. Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов. Ўзбек нутқи маданияти очерклари Т. 1988.
26. Қ.Мўйдинов, К.Воҳобова. Нутқ маданияти (маъруза матнлари) 2001.

АМАЛИЙ МАШГУЛОТЛАР

Гарб маданияти тарихида нотиқлик санъатининг ўрни

Саволлар:

1. Нотиқлик санъати дастлаб қаерда шаклланган?
2. Нотиқликнинг санъат даражасига кўтарилишига нима сабаб бўлган?
3. Нотиқлик ҳақида илк бор маълумот берган асар қайси?
4. Нотиқликнинг қандай турлари бўлган?
5. Қадимги Юнон ва Рим нотиқлиги ҳақида нималар биласиз?

Лаборатория иши (ёки амалий машгулот учун материал).

Топшириқлар

1. Қуйидаги Юнон нотиклари, уларнинг нотиклик санъати, ҳаёти ва ижоди ҳақида адабиётлардан фойдаланиб, маълумот топинг.

Перикл. Перикл эрамиздан олдинги V асрнинг бошларида (500-429) яшаган таниқли нотиклардан биридир.

Эрамиздан олдинги V асрнинг 50-30 йиллар Афина давлатининг сиёсий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланиш даври бўлди. Бу пайтда давлат бошида Перикл турган бўлиб, шунга кўра айни давр тарихда «Перикл асри» деб ҳам юритилади... Перикл асли ҳарбий қўмондон бўлиб, Эрон-Юнон урушида катта маҳорат кўрсатади ва шу туфайли ватандошларининг эътиборини қозонади... Перикл ўз даврининг давлат арбобигина эмас, йирик нотиги ҳам бўлган.¹

Клеон. Клеон Переклдан кейинги машҳур нотик бўлиб, нафақат Афинада, балки ундан ташқарида ҳам сўзга чечанлиги билан шуҳрат қозонган...

Клеон ўз нотиклик мактаби билан мавжуд расмий нотиклик услубларига қақшатқич зарба берган ва бунга ўз замондошларини ҳам эргаштира олган.²

Лисий. Лисий қадимги Юнон нотиклик санъатининг жаҳоншумул мавқеига эга бўлган намояндаларидан биридир. Унинг отаси Сицилиянинг Сиракуз шаҳридан бўлиб, жуда йирик дастмоядор, саноат корхоналарининг эгаси эди... Лисий тахминан эрамиздан олдинги 459 - 380 йиллар орасида яшаб, 80 йилча умр кўрган. У 444 - йилда жанубий Италиядаги Сибарис шаҳрига боради ва у ерда Сиракузлик Тисийдан нотиклик санъатини ўргана бошлайди... Лисий логографик билан шуғулланиб, ўз маҳорати билан тингловчиларни, суд ҳайъатини маҳлиё этиб, уларнинг меҳру муҳаббатини қозонган.³

Исократ (эрамиздан олдинги 436-338 йиллар). Исократ нотиклик, фалсафа ва ҳуқуқшунослик соҳасида ўз замонасининг энг йирик фан ва маданият арбоблари бўлган Суқрот, Тисий, Горгийлардан таълим олди. У 329 - йили

¹ Қаранг: С.Иномхужаев Уша асар. 62 - бет.

² Қаранг: С.Иномхужаев. Уша асар. 64 - бет.

³ Қаранг: С.Иномхужаев. Уша асар. 76 - бет.

Афинада нотиқлик мактабини очади ва унга қарийб 40 йил давомида раҳбарлик қилади.

Исократнинг нотиқлик мактаби жуда катта шухрат қозонади. Шунинг учун ҳам бу мактабга фақат афиналиклар эмас, балки Юнонистоннинг барча бурчақларидан ўқувчилар оқиб кела бошлайдилар.¹

Исей (эрамиздан олдинги тахминан 420–350 йиллар). Исейнинг логографик ва нотиқлик фаолиятига хос бўлган хусусиятлардан бири унинг сўзга чечанлигидир. У ўзининг ана шу иқтидори, нотиқлик маҳорати туфайли қўлига тушган ҳар қандай ишни ўзи ва мижози фойдасига ҳал қила оларди. У, асосан, логографлик билан шугулланган. Исей логографлик ва нотиқликда Лисий ва Исократ каби машҳур сўз усталарига эргашди.²

Ликург. Ликург ўз даврининг гуманист нотиғи, давлат, фан ва маданият арбоби. Унинг ёши Демосфендан сал улутроқ бўлиб, 324-йилда вафот этган.

Ликург нотиқлик санъати асослари, фалсафа ва юриспруденция бўйича Платон ва Исократдан махсус таълим олган. Истеъдоди ва нотиқлик маҳорати туфайли Афина давлатининг энг йирик нотиқлари ва арбоблари сафидан жой олган. Эрамиздан олдинги 388-йилдан бошлаб, у давлат хазиначиси сифатида (ҳозирги тушунчада молия министри) Афина иқтисодини бошқаради.³

Демосфен (тахминан 384-322 йиллар). Демосфен давлат арбоби ва ўз даврининг йирик нотиғидир. Тарихчиларнинг маълумотларига кўра Демосфен фалсафани Платондан, нотиқлик асосларини Исократдан ўрганган.⁴

Демосфен Афина нотиқлигининг йирик намоёндаси бўлиб, унинг техник машқлари, нутқ талқини жараёнидаги усуллари нутқ устида ишлаш услублари, тил имкониятларидан фойдаланиш ва нотиқликнинг талқиний ифода воситаларини моҳирона ишга сола олиши каби фазилатлари ҳозирги давр нотиқлиги учун ҳам амалий ва назарий аҳамиятга эга.⁵

¹ Қаранг: С.Иномхужаев. Ушга асар. 79 – бет.

² С.Иномхужаев. Ушга асар. 81 – бет.

³ С.Иномхужаев. Ушга асар. 82 – бет.

⁴ С.Иномхужаев. Ушга асар. 83 – бет.

⁵ Қаранг: С.Иномхужаев. Ушга асар. 91 – бет.

Эсхин (эрамиздан аввалги 390 - йилда туғилган). Эсхин камбағал оиладан бўлгани туфайли нотиклик санъати асосларини махсус мактабларда эмас, мустақил урганишга мажбур бўлган.

Эсхин логографиядан дарс олмаганлиги учун унинг нутқ текстлари, тили композицион жаҳатдан унча аҳамият касб этмади. Аммо Эсхиннинг нотиклик фаолиятида талаффузининг бурролиги, театр декламациясига усталиги алоҳида ўрин тутди. У ўзининг юксак савияли, таъсирчан декламацияси билан тингловчилар қалбини ром этган ва шунинг учун ҳам бўлса керак, «Аттикалик ўнта нотик қонуни» га киритилган.¹

Гиперид (эрамиздан олдинги 389 - йилда). Гиперид ўрта ҳол оилада туғилган. Гиперид Демосфеннинг замондоши бўлиб, айрим тарихчилар нотиклик борасида уни Демосфендан ҳам юқори қўядилар.

Гиперид нотикликни Исократдан, фалсафани Платондан ўрганган. Ўз даврида Афина давлатининг йирик сиёсий арбоби ва нотиги бўлиб танилган.

Гиперид нотик сифатида жуда соддаликка ва аниқликка интилган.²

Динарх (эрамиздан олдинги 361-360- йилларда туғилган). Динарх Афина нотиклик санъати тушқунлик сари юз тутган даврнинг намоёндаларидан биридир.

Динарх фалсафа бўйича Аристотельдан, нотиклик ва юриспруденциядан эса Феофрастдан таҳсил олган. Амалда эса нотикликда Лисий, Гиперид ва Демосфенга эргашди.³

Қуйидаги Рим нотиклик санъатининг намоёндалари тўғрисида адабиётлардан фойдаланган ҳолда маълумот топинг

Рим нотиклик санъати Юнон нотиклик санъатининг давоми сифатида юзага келган. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиклик санъатининг янги тишини яратди.

Римлик нотиклардан бири эрамиздан илгари III-II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан *Марк Партиус Като* ёки *Катон*дир. Катон нотик сифатида нутқ санъати назарияси ва

¹ Қаранг. С.Иномхужаев. Уша асар. 91-92 - бетлар.

² Қаранг. С.Иномхужаев. Уша асар. 92 - бет.

³ Қаранг. С.Иномхужаев. Уша асар. 94 - бет.

амалиёти масалалари билан махсус шугулланган. Лекин унинг нутқларидан жуда кам қисми бизгача етиб келган.

Катон ўз нутқида қарама-қарши қўйиш усулини жуда ўринли қўллайди. Унинг нутқида далиллар кучлилигидан ҳеч ким қарши гапира олмасди. Шу билан бирга нутқнинг жонлилиги, масалани қисқача баён қила билиш, қўйилган масалани ёрқин кўрсата билиш учун нутқига нафосат бағишларди.¹

Катон нотиқ сифатида шу қадар кучли маҳорат эгаси эдики, бу борада унга Цицерон ҳам тан бериб ёзади. «Ҳаммасини янада чиройлироқ, янада нафисроқ қилиб айтиш мумкин, аммо ҳеч нарсани ундан кучлироқ ва жонлироқ қилиб айтиш

мумкин эмас». Темперамент билан сўзлаш борасида Цицерон деярли ҳеч кимга шу қадар юксак баҳо бермайди.

Ака-ука Гракхлар. Ака - ука Гракхлар эрамиздан олдинги II асрда яшаб ўтишган. Акаси Тиберий ва укаси Кай Гракхларнинг нотиқлик истеъдоди уларнинг гоёвий-ижтимоий қарашлари заминида очилди ва шуҳрат қозонди. Улкан давлат арбоблари бўлган ака - ука Гракхлар Италияда ер реформаси учун кураш олиб бордилар.

Хуллас, ака - ука Гракхлар жаҳон нотиқлик санъати тарихида ўзларининг ёрқин дунёқарашига, аниқ идеал ва мустақил ифода услубига эга бўлган сиймолардир. Шунинг учун ҳам улар асрлар оша жаҳон нотиқлик маданиятининг курки бўлиб келяпти.²

Марк Антоний (эрамиздан олдинги 143-87 йиллар). Рим нотиқлик санъатининг йирик намоёниси, давлат арбоби Цицерон узининг «Нотиқ ҳақида» номли рисоласида Марк Антонийни ўзи билан тенг кўрган.

Марк Антоний давлат консули ва цензорлик мартабаларида ишлаб, асосан, халқ мажлислари ва сенатда сўзларди. Нотиқ сифатида характерли хусусияти шундаки, у кўпинча аввалдан тайёрланмасдан, экспромт -- бадиҳа тарзида нутқ сўзларди.³

Цицерон. Марк Туллий Цицерон эрамиздан олдинги 106 йилнинг 3-январида Лация деган кичик шаҳарга қарашли

¹ Қаранг. Ъ Уринбоев, А. Солиев. Уша асар. 21 - бет.

² С. Иномхужаев. Уша асар. 99 - бет.

³ С. Иномхужаев. Уша асар. 101 - бет.

Арпина деган жойда туғилган. У, асосан, суд нотиқлигида шуҳрат қозонган сўз санъаткорларидан биридир. Цицерон эрамиздан олдинги 63 йилда олий лавозимга – консуликка сайланади. Цицерон эрамиздан олдинги 43-йилда 6-декабрдан 7-декабрга утар кечаси Антоний кишилари томонидан ўлдирилади. Тарихий маълумотларга кўра Цицерондан 150 та нутқ, қолган бўлиб шундан 58 таси бизгача етиб келган.

Булар:

1. Фалсафа мавзуларида ёзилган 12 та асар.
2. Нотиқлик тарихи ва назариясига оид 7 та рисола.
3. Жами 800 тача мактуб

Цицероннинг ҳаёти, ижоди, фалсафий ва адабий қарашлари, нотиқлик маҳорати ва бу соҳадаги таълимоти ҳозирги кунда ҳам амалий ва назарий аҳамиятга моликдир.¹

Цицерон ва Демосфен қадимги нотиқларнинг энг буюкларидир. Демосфен кўпроқ ўзининг сиёсий нотиқлиги билан шуҳрат топган бўлса, Цицерон суд нотиқлиги билан танилди. Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жиҳатдан ҳам кучли эди.²

Марк Фабий Квинтилиан. Рим нотиқлик санъатининг буюк назариётчиларидан бири Квинтилиандир (35 йилда туғилиб, 96 йилда вафот этган). Унинг «Нотиқ билими ҳақида» номи асари мавжуддир. Квинтилиан Цицерон ва бошқа Рим нотиқлари фикрига қўшилган ҳолда ҳамма нотиқ биринчи навбатда билимли бўлиши лозимлигини айтади. Шундан билан бирга Квинтилиан ахлоқ принципларини олға суради. У нотиқ ахлоқли, олижаноб бўлиши лозим, бусиз ҳеч қачон ҳақиқий нотиқ даражасига кўтарилмайдиган деб билади.³

Тошшириқ

Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея» дostonларидан нотиқлик санъати тасвирланган асар қаҳрамонларининг нутқларидан намуна ёзинг.

¹ Қаранг: С.Иномхужаев. Уша асар. 104-106 – бетлар.

² Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солиев. Уша асар. 22 – бет.

³ Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солиев. Уша асар. 24 – бет.

Адабиётлар.

1. С.Иномхўжаев Нотиқлик санъати асослари. Т. 1982.
2. Б.Уринбоев, А.Солиев Нотиқлик маҳорати. Т. 1984.
3. А.Алимуҳамедов Антик адабиёт тарихи. Т. 1969.
4. Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т. 1992.
5. К.Назаров, С.Усмонов, Қ.Тоҳиров Юристининг нутқ маданияти. Т. 2003.

Шарқ маданияти тарихида нотиқлик санъатининг ўрни.

С а в о л л а р

1. Ваъз нима? Воиз деб кимларга айтилади?
2. Шарқ нотиқлиги ҳақида нималар биласиз?
3. Ғарб нотиқлиги билан Шарқ нотиқлигининг қандай ухшаш ва фарқли томонлари бор?
4. Шарқда нотиқлик ва нутқ маданияти масалалари билан шуғулланган олимлардан кимларни биласиз?
5. Нотиқлар қайси жиҳатлари билан воизлардан ажралиб туради?

Тошшириқлар

Қуйидаги буюк мутафаккирларнинг нотиқлик санъати ва нутқ маданияти масалаларига бағишланган асарлари ҳақида маълумот тошинг.

Абу Наср Форобий. Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ ибн Тархон Форобий 872-873 - йилларда (260 ҳижрий йилида) Арис суви Сирдарёга қуйиладиган ердаги Фороб деган жойда туғилган. XIII - XIV аср тарихчиларининг гувоҳлик беришича Фороб Шошнинг (Тошкентнинг) шимолроғида жойлашган. Шунингдек, манбаларда Фороб яқинидаги Суткант шаҳри ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.¹

Абу Наср Форобий ҳам IX - X асрларда - иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар кучайган бир даврда яшаб ижод этди. У

¹ М.М.Хайруллаев. Форобий. -Т. 1991. 3-бет.

илмнинг турли соҳаларини мукамал билган ва улар ҳақида мустақил фикрлар баён қилган буюк алломадир. Нутқ ва ақл тарбиясига оид илмлар тўғрисида Форобий қимматли фикрлар айтган.

Форобийнинг айтишича, мантиқ шундай бир санъатки, киши нотикликдан адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва ақл ёрдамида бирор хулоса чиқариладиган бўлса, католарнинг олдини олувчи нарсаларни ўз ичига олади. Унинг ақлга муносабати грамматика санъатининг тилга муносабати кабидир.¹

Абу Али ибн Сино (980-1037). Ўрта аср Шарқининг буюк алломалари орасида машҳур табиб, файласуф, шоир Абу Али ибн Сино алоҳида урин тугади. Унинг турли соҳалар билан бирга таълим – тарбия, ахлоқ ва нутқ ҳақида ҳам фикрлари мавжудки, улар билан яқиндан танишиш нотиклик санъатини мукамал урганишга ёрдам беради. Яхши дуст қайси йўл билан ахлоқий камчиликларни тузатишда бошқаларга ёрдам бериши мумкинлиги масаласига ибн Сино алоҳида эътибор беради ва нотик қўйидагиларга амал қилиши лозим деб билади:

1. Насиҳат (Нутқ – Б.Ў ва А.С) кўпол оҳангда берилиши керак эмас.
2. Суҳбатдошнинг илм даражасини ҳисобга олиш зарур.
3. Насиҳатга (ваъзхонликка) кўп берилмаслик керак, уни ўртоқлик суҳбати тарзида олиб бориш керак.
4. Насиҳатни мулойим оҳангда, ёлғиз олиб бориш керак.
5. Агар таъна қилмоқчи бўлсанг, бошқалар камчилиги билан қийслаб таъна қил.
6. Агар ўз эътиқодингни айтмоқчи бўлсанг, фақат бир фактга таянма, балки кўп масалалар билан исботла, суҳбатдошингни буни юрагига яқин олишга, шу

¹ Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солиев. Уша асар. 23 – бет.

нарса ҳақида уйлашга ва ҳақиқатни излашга ишонтир.

7. Агар суҳбатдошинг сенинг гапларингга эътибор билан қулоқ солаётган бўлса, суҳбатни охиригача давом эттир ва ҳеч нимани сир сақлама, лекин унинг эътиборсизлигини сезсанг, гапни бошқа мавзуга бур.¹

Унсурулмаолий Кайковус. Унсурулмаолий Кайковус Каспий денгизининг жанубий қирғоғида яшаган Гилон қабиласидандир. У 412 – ҳижрий, 1021-1022 – милодий йилида майда феодал оиласида туғилди. «Қобуснома»ни 475-ҳижрий, 1082-1083 милодий йилида яратди. Бу ҳақда Кайковус асарида: «Сана 475 да бошладим» – деб маълумот беради. Бу даврда Кайковус 63 ёшда бўлиб, анчагина кексайиб қолган эди, у ўғлига: «Писарам, ман пир шудам» – деб ўзининг қариганлигидан маълумот беради ва ўз асари «Қобуснома»ни ўғлига бағишлайди.

«Қобуснома» 44 бобдан иборат бўлиб, булардан тўрт боби диний характердадир, қолган 40 боби ҳаётий воқеаларни ифода этади.

Кайковус ўз асарида ёшларнинг хулқ – атворига алоҳида эътибор берди. Уларга инсонпарвар бўлишни, халққа ширин муомала қилишни таъкидлади. Шунингдек, дўст ва душманга қандай муносабатда бўлиш каби масалаларни ҳам асарида ёритди.²

Абу Райҳон Беруний. Дунё маданияти ва маънавияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган, фан тарихида жуда катта из қолдирган қомусий олимларимиздан яна бири Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Берунийдир. Абу Райҳон Беруний, У.И.Каримовнинг таъкидлашича, милодий 973 – йилнинг 4 – сентябрида (ҳижрий 362-йил зулҳижжа ойининг 2 – кунида) Хоразмнинг қадимий пойтахти Қиятда таваллуд топди. 1009-1017 – йилларда Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун саройида хизмат қилиб, катта обрў – эътибор қозонган. 1017 йилда Маҳмуд Газнавий Хоразмни босиб олгандан сўнг Хоразмдаги бир қанча олимлар қатори Беруний ҳам Газнага йўл олишга мажбур бўлди ва умрининг охирига қадар шу ерда ижод қилди.

¹ Қаранг: Б.Уринобоев, А.Солиев. Ушш асар. 27 – бет.

² Қаранг: Кайковус Қобуснома. 11, 21 – бетлар.

У ўз давридаги барча фан соҳалари бўйича қалам тебратиб, 150 дан ортиқ асар қолдирди. Бизгача етиб келган асарлари орасида «Хронология», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд қонуни» ҳамда «Сайдана» номи билан машҳур булган «Китоб ас-сайдана фи-т-тибб» асарлари тадқиқотчилар томонидан махсус урганилди ва араб, рус, инглиз, немис ва бошқа тилларга таржима қилиниб, нашр этилди.¹

Маҳмуд Қошғарий. Тилшунослик тарихида Маҳмуд Қошғарий салмоқли ўрин эгаллайди. У тилшуносликнинг жуда кўп соҳалари бўйича қалам тебратди. Қиёсий – тарихий тилшуносликнинг отаси, фонетист – фонолог, лексиколог, лексикограф, туркий тиллар сарф ва наҳв илмининг асосчиси саналади.

С.Муталибов таъкидлаганидек, Маҳмуд Қошғарий яратган «Девону лугатит турк» асари фақат ўша давр учунгина катга воқеа бўлиб қолмай, бугунги туркология фани учун ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда. У ҳақли равишда туркология фанининг асосчиси ҳисобланади.²

Маҳмуд Қошғарийнинг ҳаёти ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг тўлиқ исми Маҳмуд Ибн-ул Ҳусайн Ибн Муҳаммад-ал-Қошғарийдир. Маҳмуд Қошғарийнинг туғилган йили аниқ эмас. Лекин «Девон»нинг охирида бу «китоб умрини охирига етказганини» қуйидаги мисраларда баён қилади:

«Кучанди билагим, егуди тилагим,
Тилинди билагим, теграб ангар жартилу»

Лугат ёзилганда муаллифнинг кексайиб қолганлигини ҳисобга олсак, у XI аср бошларида туғилган деб ҳисоблаш мумкин.³

Маҳмуд Қошғарийнинг туркий тилларга бағишланган иккита асар ёзганлиги маълум. Улардан бири «Жавоҳирун наҳв фил лугатит турк» («Туркий тилларнинг (синтаксиси) жавоҳирлари» деб, иккинчиси эса «Девону лугатит турк» («Туркий сўзлар тўплами») деб аталади.

Унинг семасиология соҳасидаги фикрлари ҳам жуда қимматли. У сўзларнинг маъноларини изоҳлабгина қолмай, маъно ўзгаришлари юзасидан ҳам назик кузатишлар олиб борганлиги маълум. Маънонинг кенгайиши, торайиши ва

¹ А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Т. 2002. 13-14 бет.

² Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар. 26-28 – бетлар.

³ Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар. 26-28 бетлар.

маъно кўчиш усуллари билан бирга сўзлардаги омонимия ва синонимия ҳодисалари ҳам асарда тилга олинади.

Маҳмуд Қошғарийнинг бошқа тиллардан сўз олиш масаласидаги позицияси уни бизнинг давримизга яқинлаштиради. Чунки Маҳмуд Қошғарий турмушда ишлатиладиган асбоб ва бошқа нарсалар, кийимлар, овқатлар, дорилар номлари сифатида кирган чет сўзларни зарур ва фойдали деб ҳисоблаган, бундай сўзларни ўз асарига киритган. Аmmo она тилида мавжуд бўлган сўзлар ўрнида чет сўзлардан фойдаланишни зарарли деб ҳисоблаган. Масалан, угузларнинг кумгон сўзи ўрнида форсча офтоба сўзини ишлатишларини у танқид қилэди.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону лугатит турк» асари тарихий диалектология учун, айниқса, қимматли материал ва фикрлар беради. Бу материаллар ўзбек халқ тилининг шаклланишини ёритиш учун жуда ҳам муҳимдир.¹

«Девону лугатит турк»нинг адабий қиммати ҳам бениҳоя каттадир. Унда уч юзга яқин шеърий парча ва кўплаб мақол ҳамда ҳикматли сўзлар бўлиб, шоир бундай шеърий парчаларга қисқа-қисқа шарҳлар беради, халқ мақолларининг моҳиятини ёритиб, уларнинг ишлатилиш ўрнини ҳам кўрсатади.

Ардам боши тил² – адаб ва фазилатнинг боши тил, деб таъкидлайди.

Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Унинг тўлиқ исми Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад (баъзи манбаларда Аҳмад) бўлиб, у ҳижрий 467 сана ражаб ойининг йигирма еттинчисида чоршанба куни (милодий ҳисобда 1075 - йилнинг 19 - мартда) Хоразмнинг катта қишлоқларидан бири Замахшарда таваллуд топган ва шу боисдан ҳам аз Замахшарий тахаллусини олган.³

Аз-Замахшарийнинг отаси унчалик бадавлат эмасди. Лекин ўз даврининг саводли, анча тақводор, диёнатли кишиси бўлган, аксар вақтини Қуръони карим тиловати ва тоат - ибодат билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. У хулқ - аъвори яхши, ширинсухан ва гоътада мурувватли киши бўлиб, бу фазилати билан эл орасида катта обрў - эътибор

¹ С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т. 1972. 50-52 бетлар.

² Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиети тарихи. -Т. 1976. 107 - бет.

³ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз Замахшарий. Нозик иборалар. -Т. 1992. 4-бет.

тошган. Аз - Замахшарийнинг онаси ҳам гоятда тақводор ва диндор аёллардан ҳисобланган.¹

Аз-Замахшарий дастлабки билимини она юрти Замахшарда ўз даврининг ўқимишли кишиларидан саналган отасидан олади. Унинг шахсий ҳаётига доир маълумотлардан яна шу нарса маълумки, унинг бир оёғи бўлмай, ёғоч оёқда юрган. Манбаларда чулоқлигининг сабаблари ҳақида ҳам турли - туман ривоятлар келтирилади. Тарихчилардан баъзилари, қаҳратон қишда совуқ олганлигидан, деб ёзса, айримлари, болалигида отдан йиқилган дейди, яна бошқаси ёшлигида бир ноҳўя иш қилиб қўйганлиги учун онасининг қарғишига учраган, деб ёзади.²

Аммо ёшлигидан илмга ҳавасманд Маҳмуд олдинга Хоразмда - мадрасада, кейинчалик Бухорода ҳамда донги кетган мадрасаларда таҳсил олади.

Замахшарий даврининг буюк олими даражасига кўтарилди. У тилшунослик, адабиёт, жўрофия, тафсир, ҳадис, фикҳ ва илми алқироатга онд эликдан ортиқ асарлар яратди. Уларнинг кўпи бизгача етиб келган.

Замахшарий ҳикматларидан намуналар:

— Агар тилингни ортиқча сўзлашига эга бўла олмасанг, унда тизининг жиловини шайтонга топширган бўласан.

— Мен рўзадорман дейсан-у, аммо ўзинг бўлса биродаринг гуштини ейсан, (ғийбатлар ва хўрликлардан сўзлайсан).

— Тилингни чиққан садақа (яъни панду насиҳатинг ва мавъизаю ҳасананг) баъзан қўлингдан (мол-дунёнгдан) чиққан садақангдан кўра хайрироқдир.

— Кўп сўз-иборалар борки, одамларга улар фасоҳатли кўринса-да, Аллоҳ наздида улар номақбулдир - сўзловчини ҳам, эшитувчини ҳам мулзам қилур.

— Кўп ортиқча сўзлашув эшитувчини ранжитар.

— Виждон азобию таънадан тўғри бўлмаган одамни (кимсани) таълим-тарбия ва қийнаш ҳам тўғрилаши амримаҳол.

¹ Қаранг: Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий, Ўша асар, 5 - бет.

² Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий, Ўша асар, 6-бет.

— Тилию дили тўғри ва ҳақгўй бўлган одамнинг хатою нуқсони кам бўлур.

Ўз ваъдасида турмаганда турли-туман ва ж карсонлар кўрсатувчи кимса ҳеч қачон мард ва ҳимматли инсон бўлолмайди.

— Алдамчилик ва ҳийлакорлик билан машҳур бўлган бурсақ деган йиртқич хайвондан ҳам кўра баъзи Бани одамлар кўпроқ алдамчиروқдир.

— Тоғ тепасидаги қояларни кўчириш миннат эшитиш юкларига нисбатан енгилроқдир.

— Бирор масалада фикр – мулоҳаза қила бошлаганигда ҳеч бир ошиқма, ҳар томонлама уйлаб, обдон фикрлаб иш тутгин.

— Сидқидил ва сахий кимсанинг қалбидан бошқа нарсани сирларнинг сандиги қилма, яъни ҳар бир учраган кимсани сирдош этмагин.

— Эй бўтам, тилингни ёмон сўзлардан сақла.

— Кимки бахт – иқболли, солиҳ кишиларнинг этагига ёпишса, у албатта муроду мақсадига эришиб, хайру барака тошар.¹

Юсуф Хос Ҳожиб. Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг атоқли шоири, донишманди ва давлат арбобидир. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берувчи ягона манба унинг «Қутадғу билиг» («Саодатга йўловчи билим») достонидир. Бу достон ҳижрий йил ҳисоби билан 462- (милодий 1069-70) йилда ёзилган. Муаллиф достоннинг муқаддимасида ёши эликдан ошганини таъкидлайди. Шунга қараб Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг 20 – йиллари арафасида туғилган, деб айта оламиз. Юсуф Хос Ҳожибнинг ватани – Баласогун (Қуз урда) XI-XII асрларнинг йирик савдо-сотик ҳамда маданий марказларидан бири эди. Бу шаҳар икки марта қорахонийларнинг пойтахти ҳам бўлган эди.²

¹ Абу-А Қосим а. Замахшарий. Уша асар 48-77-етлар.

² Боласогуннинг вайроналари Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳри яқинида бўлган қадимги Оқдешин шаҳри урнида ҳозир ҳам бор. Н.Маллаев. «Ўзбек адабиёти тарихи». -Т. 1976. 111-бет.

«Қутадғу билиг»нинг уч қўлёзма нусхаси маълум. Бу нусхалар «Вена» (ёки «Ҳирот»), «Қоҳира» ва «Наманган» нусхалари деб юритилади. Биринчи нусхаси XIX асрнинг 20 йилларида Истамбулда топилди. – Ҳирот нусхаси. Иккинчи қўлёзма нусхаси 1896 йилда Қоҳирада топилди. – Қоҳира нусхаси, 1913 йилда Наманганда топилди – Наманган нусхаси.¹

«Қутадғу билиг» жами Наманган нусхасида 6500 байтга 13000 мисрага яқин бўлиб, у 73 фасл-бобга бўлинган. Ун бир боби дostonнинг муқаддимаси бўлиб, асосий қисми 12-бобдан, Кунтуғди деган ҳукмдорнинг таърифи билан бошланади.² «Қутадғу билиг» ахлоқий – таълимий асардир. Унинг ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган махсус бобларигина эмас, балки ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган махсус бобларида ҳам Юсуф Хос Ҳожиб ўз ахлоқий – таълимий қарашларини ифодалайди. Халқнинг турли табақаларига ўғит беради, уларга панд-насиҳат қилади. Унинг ахлоқий – таълимий фикрлари жиддий аҳамиятга эга бўлиб, маданият ва маърифатни раванқ топтиришга, олижаноб инсоний хислатларни тарғиб қилишга қаратилган.

«Қутадғу билиг» дидактик дostonи ахлоқ ва одобга доир қимматли панд – насиҳатларни ўз ичига олади. Дoston тил одоби, севги ва садоқат, ростгўйлик ва ҳалолик каби масалалар ҳақида ҳикматли сўзлар сўзлайди, майхўрлик ва мутакаббирликни танқид қилади, кишининг юриш – туриши, узини тутуши ҳақида ўғит беради. Булар дostonнинг бутун мазмуни ва моҳиятига сингдирилади

«Қутадғу билиг»нинг бир неча боби бевосита ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган. Шундай боблардан бири «Тил ардами» («Тил одоби») деб аталган 7-боб бўлиб, унда шоир ўқиш ва билим олишда тилнинг аҳамияти, қисқа ва мазмунли сўзлаш, тилга ортиқча эрк бермаслик ва бошқалар ҳақида ибратли ўғитлар беради:

Уқушқа билигқа бу тилмачи тил,
Яруттачи арни йўриқ тилни бил.
Кишиг тил оғирлар булур қут киши,
Кишиг тил ужузлар ярир ар баши.
Тил асрлан турур, кўр эшиқда ятур,
Ая авлуг орсик бошингни ятур.
Тилин эмгамиш эр науку тер эшит,

¹ Н.Маллаев, Ўша асар, 11-бет.

² Н.Маллаев, Ўша асар, 116 – бет.

Бу сўз ишка тутгил ўзунга иш эт.
 Мани эмгатур тил эзи ўг талим,
 Бошим касмасуни касайин тилим.
 Сўзунгни кўдазгил бошинг бормасун,
 Тилишти кўдазгил тишинг синмасун...
 Эсанлик тиласа санинг бу ўзунг,
 Тилингда чиқарма яроғсиз сўзунг.
 Билиб сўзласа сўз билигга сонур,
 Билигсиз сўзи ўз бошини еюр.
 Угуш сўзда ортуқ осиг кўрмадим,
 Яна сўзламишида осиг булмадим.
 Угуш сўзлама сўз бирар сўзла оз,
 Туман сўз тутунин бу бир сўзда ёз.
 Санга сўзладим ман сўзум, эй ўгул,
 Санга барди бу панд ўзум, эй ўгул...¹
 Уқувга, билимга тилмоч – бу тил,
 Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин.
 Кишини тил эъзозлайди, киши у туфайли бахтга
 эришади,
 Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.
 Тил ҳовлида (яъни қафасда) ётган арслон кабидир,
 Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бөшингни ейди.
 Тили туфайли озор топган киши нима дейди, эшиг,
 Бу сўзга амал қилгин, ўз фойдангга ишлат:
 Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,
 (У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин.
 Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
 Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин...
 Сенинг ўзинг эсонлик тиласанг,
 Тилингдан яроғсиз сўзингни чиқарма.
 Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,
 Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.
 Кўп сўзда ортиқ фойда кўрмадим,
 Яна (кўп) сўзлашдан наф топмадим.
 Сўзни кўп сўзлама, бир оз озроқ сўзла.
 Туман минг сўз тугуни (жумбоги)ни шу бир сўзда еч.
 Мен сўзимни сенга сўзладим, эй угил,
 Бу пандни ўзим сенга бердим, эй угил.
 Юсуф Хос Ҳожиб шоир сифатида бадий сўзнинг
 қиммати ва таъсир кучини алоҳида таъкидлайди, ўз сўзини кўп

¹ Н.Маллаев. Ўша асар. 128-бет.

Урида «шоир тилидан» (дониишмандлар тилидан) сўзлайди ва яхши сўзни ҳар қандай олтин-қумушдан ҳам ортиқроқ билади:

Кумуш қолса олгун манинг санга,
Они тутмагил сан бу, сўзга тенг-а:
Кумуш ишга тутса тугар олқинур,
Сўзим ишга тутса кумуш қизгонур.

Мендан сенга кумуш, олтин қолса,
У (лар)ни сен бу сўзга тенг тутмагин.
Кумушни ишга солсанг тугайди, олқинади,
Сўзимни ишга тутсанг, (сен учун) кумуш қозонади.¹

Аҳмад Югнакий. Аҳмад Югнакий истеъдодли шоир ва донишманд мураббийдир. Ундан сақланиб қолган ягона адабий мерос «Ҳибатул - ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони»), бадий сўз санъати ва адабий тилнинг жуда қимматли ҳамда нодир ёдгорлигидир.²

Адиб Аҳмад Югнакийнинг шахсий ҳаёти ва туғилиб усган ери ҳақида маълумотлар кам. Айрим манбаларда адибнинг ҳаёти ҳақида берилган маълумотлар тўлиқ эмас.

«Ҳибатул - ҳақойиқ»нинг ким томонидан ёзилгани, муаллифнинг исми, отасининг исми, унинг қаерда яшагани, бошқа адибларга нисбатан тутган мавқеи, жисмоний заифлиги ҳақида асарда қисқача маълумотлар мавжуд:

Адиб Аҳмад отим, адаб, панд сўзим,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.

Отим - адиб Аҳмад, сўзим-панд-насиҳат, адаб беришдан иборат, сўзим эса бу дунёда қолиб, ўзим у дунёга кетаман.³

Шоирнинг отаси Маҳмуд Югнакий эканлигини шахсан ўзи айтиб ўтиши Аҳмад Югнакий чиндан ҳам Югнак деган шаҳарда туғилиб усганлиги ва у ерда ижод этганлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Бундан ташқари Алишер Навоий «Насойимул - муҳаббат» деган асарида адиб Аҳмад Югнакий ҳақида маълумот беради.

¹ Н.Маллаев. Ўша асар. 128-129 - бетлар

² Н.Маллаев. Ўша асар. 138-бет.

³ Н.Маллаев. Ўша асар. 139-бет.

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг 1480 йилда кўчирилган нусхаси 235 байт, 11 бобдан ташкил топган.¹ (Асар нусхалари ҳақида турлича маълумотлар бор).²

Асарнинг бешинчи боби (40-62 – байтлар) билим мақтови ва жоҳилликнинг зарарига, олтинчи боби (63-86-байтлар) тил одобига бағишланган.

«Ҳибатул – ҳақойиқ» дидактик дoston бўлиб, ахлоқ- одоб масалалари ундаги кўччилик бобларнинг тематик асосини ташкил этади. Шоир тил одоби, сахийлик, бахилик, камтарлик, эзгулик ва бошқалар ҳақида худди Юсуф Хос Ҳожиб каби замонасининг пешқадам мураббийси сифатида фикр юритиб, кишиларга ўғит беради.

Рост, соғлом ва мазмунли сўзлашни, керак бўлганда, сир сақлай олишни мақтаб, лақмалик, ёлгон сўзлаш ва сергапликни қоралаган шоир тилни тийиш одобнинг боши дейди:

Эшитгил, биликлик наку теб аюр:
Адаблар баши тил кутазмак турур.
Тилинг бакта тутгил, тишинг синмасун,
Қоли чиқса бакта тишингни сиюр.
Сонинг сўзлаган эр сўзи сўз соғи;
Укуш янгишаган тил эй олмас ёғи.
Сўзунг бўшлуғ эсма йиға тут тилинг,
Етар бошқа бир кун бу тил бўшлуғи.
Хирадлиқму, бўлуғ тили бўш киши?
Тилим бошни еди бу тил, сўз бўши..
Ики ненг бирикса бир ерда қоли,
Буқанди ул эрга мурувват йўли:
Бир ул янгишир эрса кераксиз сўзинг,
Икинч ялгон эрса ул эрнинг тили..

(Эшитгил, олимлар нима деб айтурлар: адабларнинг боши тил сақлашдир. Тилингни тий, токи тишингни синдирмасин, агар тилингни тиймасанг, тишинг синади. Эр киши эҳтиёт билан соғлом сўзлайди, кўп гапирган лақма тил аёвсиз душмандир. Бекор сўз сўзлашдан сақлан, тилнинг бўшлиғи бир кунни бошга етади. Тили бўш одам ақали булармиди? Бу тилнинг бўшлиғи киши бошини ейди.. Агар кишида икки нарса бирикса: у ўринсиз сўзлар билан лақмалик қилса,

¹ Қаранг: Н.Маллаев. Ушв асар, 140-бет.

² Қаранг: Ахмад Юғвакий Ҳибатул- ҳақойиқ, Т. 1971. 10-11 бетлар.

иккинчидан, унинг сўзлари ёлгон бўлса, у киши учун мурувват йўллари бекилади...)»¹

Шоир кишиларни бировни аччиқ ва ёмон сўзлар билан ранжитмасликка чақириб, тилнинг яраси битмас ярадир дейди:

Ўчуктурма эрни тилин, бил, бу тил
Башақтурса, бугмас, бутар ўқ боши.

(Тилинг билан ўч ҳиссини қўзгама, бил, ўқ яраси битиб кетади-ю, лекин тил яраси битмайди).

Шоир дostonнинг тўртинчи бобида сахийлик ва бахиллик ҳақида сўзлаб, ҳиммаг ва сахийликни бахиллик ва зиқналикка қарама – қарши қўяди, бу масалаларга доир пандомиз мулоҳазаларини қисман бўлса – да, бошқа бобларга ҳам сингдиради. бадий тил воситаларидан, хусусан, ўхшатишлардан ва халқ мақоллари ҳамда таъбирларидан фойдаланади.

Ахи арни ўгтил угар эрса сан,
Бахилга қатиг ё ўқун кизлагил.

(Мақтамоқчи бўлсанг, сахийларни мақта, бахилларга ўқ-ёйни тўгрила).²

Алишер Навоий.

Алишер Навоий 1441 – йил 9 – февралда Ҳирот шаҳрида туғилди.

Шарқ маданиятининг сэлмоқли зарварақларини ташкил этувчи ноғизлик санъати тарихига оид талайгина манбалар бор бўлса-да, улардан ҳеч бири Алишер Навоий қолдирган мерос каби қимматли ва бой эмас.

Навоий ўз даврининг буюк мутафаккири, сўз устаси бўлиш билан бирга, кишиларга яхши сўз билан таъсир эта билиш санъатини жуда қадрловчи, улугловчи, бундай санъат усталарига эътибор қилиб, эҳтиром кўрсатувчи бир шахс эди.

«Ҳақ йўлида ким санга бир харф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юс ганж ила», —

¹ Қаранг: Аҳмад Юнаний. Ўша асар 10 - 11-бетлар.

² Н.М. Маллаев. Ўша асар. 143-бет.

деб ҳар бир кишини билимли бўлиб етиштиришга сабабчи бўлган устозини эъзозлашга даъват этган. Навоий омма ўртасида яхши нутқнинг таъсири ва тарбиясини ҳам чуқур ҳис этади. Навоий нотиқликдаги яхши ва ёмон томонларни кўра билиш ва уларни фарқлай олишга чақиради. Навоий нотиқлик санъатининг буюк қудратига алоҳида эътибор беради. У «Маҳбуб ул - қулуб» номли фалсафий асарининг 24-фаслини «Насиҳат аҳли ва воизлар зикрида» деб айтади. Бунда воизлик санъатига, ваъзга, воизга ўз муносабатини билдиради. Навоийнинг фикрича, воиз қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши лозим:

1. Воизнинг сўzlари таъсирчан ва фойдали бўлмоғи лозим. Воиз керакки «қолаллоҳ» сўз айтса.
2. Нутқ тингловчи учун янгилик билимлар ва ўзгаришлар хабарчиси бўлмоғи лозим. «Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насихатин қабул этган мақбул кишидур».
3. Нотиқнинг ўзи бирор соҳани эгаллаган бўлиши ва ундан сўнг ваъз орқали кишиларга таъсир этиши лозим.
4. Нотиқ олим ва билимдон ҳар нарсадан хабардор кишидур. «Воизким, бўлғай олим ва мутгақий-анинг насихатидин чиққан шақий».
5. Нотиқнинг сўзи билан иши бир бўлмоғи лозим. Акс ҳолда нутқнинг таъсири бўлмайди. «Улки буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай».

Алишер Навоий нотиқликда қисқалик ва равшанликни ёқтиради. Бу жиҳатдан унинг «Маҳбуб-ул қулуб» асаридаги 60 - танбеҳи ўринадир. «Чин сўз муътабар, яхши сўз мухтасар. Кўп дегувчи мумил, муқаррар дегувчи лояъқил» (яъни: Чин сўз эътиборли, яхши сўз қисқа бўлади. Кўп сўзловчи зериктирувчи, қайта гапирадиган - ақлдан озган), - дейди. У тугуруқсиз гап билан кишиларнинг гашига тегувчиларни ақли наст, носорлом кишилардир, деб баҳолайди. «Улким, димоғида ҳафт - сўзида йўқ рабт (кимнинг димоғида иллат бўлса, сўзида боғланиш йўқ).¹

¹ Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 31-бет.

Димоғи саҳиҳ - гуфтори фасиҳ (мия соғлом бўлса, гап-сўз ҳам ёқими ва хатосиз бўлур). Сўзи ҳисобсиз-ўзи ихтисобсиз (бошвоқсиз). Сўзида парижонлик, ўзида пушаймонлик».¹

Навоий воизлик санъатида ном қозонган-Хожа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Мавлоно Хусайн Воиз Кошифий, Мавлоно Муин Воизлар ҳақида ўзининг «Мажолисун нафоис» номли тазкирасида фикр билдирган.

Хожа Муайяд Меҳнагий

Алишер Навоий қадрлаган воизлардан бири – Хожа Муайяд Меҳнагий машҳургина эмас, балки нотик, донишманд, юксак билим эгаси бўлган, мавжуд билимларни ўрганиб қолмасдан, уларни такомиллаштирган, тўлдирган. У мазорда шайхлик қилса – да, ўзини халққа жуда яқин тутган ва ўз билимини уларга беришга интиланган: «ваъз мажолиси бағоят гарм ва пуришур воқеъ бўлур эрди».²

Хужа Меҳнагий муваффақиятлари ва маҳоратининг калити билим доирасининг кенг, мазмунан чуқур эканлигида эди. Навоий ибораси билан айтсак, у «зоҳир улумин» бўлган, яъни ўша даврда аждодларимиз туплаган билимларнинг деярли ҳаммасини пухта ўзлаштирган, бунинг устига уларни бойитган ҳам.

Меҳнагий ўз даврнинг зўр суҳандонларидан бири, ҳокисор шайх бўлишига қарамай, беназир донишмандлиги, зўр воизлик заковати туфайли ҳатто тож-тахт, аркони давлат аъёнларини ҳам таъзим қилдира оладиган нотик эди.³

Мавлоно Риёзий

Алишер Навоийнинг ёзишича: «Ваъз айтиб, минбарда ўз ашъорин ўқур, йиглаб важди ҳол қилур». Қуринадик, Риёзий нутқ сўзлаганда, унинг таъсирчанлигини таъминлашда, ижрочиликни биринчи ўринга қўяди. Керак бўлганда, ўз нутқини кишилар қалбига яқин олиб, улар билан бирдамликни, қайғусига, изтиробига шерикликни билдириш мақсадида йиглашгача бориб етадики, бу нутқ ижрочилигидаги улкан қобиятдан далолат беради.

Мавлоно Риёзийнинг халққа яқинлигини, нутқининг таъсирчан ва эмоционалликни таъминлашда, унинг ижтимоий

¹ Б. Ўришбоев, А. Солиев. Ўша асар. 32-бет.

² Қаранг. Б. Уришбоев, А. Солиев. Ўша асар. 32-бет.

³ А. Ортиқов, А. Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. -Т.: 2002. 18-бет.

келиб чиқиши ва аҳволи ҳам муҳим роль уйнаганлиги кўзга ташланади. Риёзий аввал Зова вилоятида қози бўлади.¹

Хулоса шуки, бой илм соҳиби, ҳаёт – мамот учун аёвсиз кураш оловида тобланган ва воизлик санъатида шуҳрат қозongan Риёзий узининг дарбадар, хокисор қисмати билангина эмас, балки гоёвий эзгу амаллари, ижрочилик услублари, мураббийлик маҳорати билан ҳам замондошлари орасида яққол ажралиб турган. Тахаллусидан ҳам, сезилиб турибдики, у узлуксиз риёзот чеккан, аммо машаққатли меҳнати, мардонавор жасорати ва беназир воизлик маҳорати, маърифатпарварлиги туфайли ўзига мангу ҳайкал ўрнатиб кетган суҳандондир.²

Ҳусайн Воиз Кошифий

Ҳусайн Воиз Кошифий сабзаворлик булиб, тугилган йили номаълум. 1604-1605- йилларда вафот этган. Ҳусайн Воиз Кошифий воиз сифатида ўз даврида энг машҳур кишилардан бўлиши билан бирга ўз даврининг забардаст олими, астрономи, шоири ҳам эди. Эрон олими Саид Нафисий Кошифийнинг 40 та асари борлигини айтади. Навоийнинг эътироф қилишича, Ҳусайн Воизнинг «Оз фан бўлгайким, даҳли бўлмагай, хусусан, ваъз, иншо (насрий шеър усулида ёзиладиган хат) ва нужумки (юлдузшунослик, астрономия), анинг ҳаққидаур ва ҳар қайсисида мутааййин (кўзга кўринарли) ва машҳур ишлари бор...». Унинг нутқлари жўшқин ва эҳтиросли бўлганлигидан кишиларни кўплаб жалб этар эди.

Ҳусайн Воиз нутқларининг таъсирчанлиги, жозибadorлиги ҳақида эслаб, унинг ўғли Фахриддин Али Сафий «Латойифут тавойиф» номли асарида шундай воқеани келтиради:

Кунларнинг бирида аҳли мажлисга Мавлоно Сайид-Гиёсиддин деган машҳур сўз устаси кечикиб келган. Шу мажлисда Абдураҳмон Жомий ҳам бор экан. Сайид Гиёсиддин кириб келиши билан Жомий ундан сўрабди:

— Нечук кечикдингиз, Мавлоно Гиёсиддин?

— Мени маъзур тутинг, устод, – дебди Гиёсиддин, – келаятган эдим, масжиди жомеъда Ҳусайн Воиз нутқ сўзлаётган экан, шунга маҳлиё бўлиб қолибман.

Кошифийнинг нутқлари узининг жозибadorлиги билан ҳар қандай кишини жалб қила олган. Айтишларича, унинг бундай сўз санъатидаги маҳоратини Алишер Навоий билан бирга

¹ В.Уришбоев, А.Солиев Ушша асар. 32 бет.

² А.Ортиқов, А.Ортиқов. Ушша асар. 19 бет.

Султон Хусайн Бойқаро ҳам юксак баҳолаган ва улар ўз асарларини аҳоли ўртасида расмий ижро этиш лозим бўлган пайтларда, бу ишга Хусайн Воизни муносиб кўрганлар.

Хусайн Воиз Кашофийнинг нутқлари мазмундорлиги, таъсирчанлиги, ўзига жалб этиш қувватини мужассам этганлиги, унинг техникасини ўрганиш ҳозирги давр нотиклиги учун ҳам характерлидир.¹

Мавлоно Муин Воиз

Алишер Навоий давридаги машҳур нотиклардан бири. У ҳақда Навоий: «Ҳоло ўзи дағи азим воиздурур ва муридлари кўп» - деб ёзади. Кўринадики, Муин Воиз нотикқина бўлиб қолмай, узининг нотиклик мактабига, шоғирдларига ҳам эга бўлган. Унинг нутқ, ижрочилик маҳоратини таҳлил этиб, Навоий: «Минбар устида девановор илк ташламоғи ва тахтани тепмоғи кўпдур ва ўзин «Муин девона» била таъбир қилур ва кўп балаңд ва паст сўзлар айтур. Чун жунунга муътариф, ҳар нав сўз айтса мазурдур...» - деб ёзади.

Бундан англашиладики, Муин Воиз нутқнинг ижрочилик томонига алоҳида эътибор қилган ва бутун ҳатти-ҳаракатларини, имо-ишораларини ишга сола билганки, гарчи у ўзини «Муин девона» деб эълон қилган бўлсада, унинг «девона сифат» галлари ҳақ дилига яқин бўлганлигидан йиғилганларга манзур бўлган.

У ҳар қандай мансабдан воизликни аъло билган ва ўз акаси Мавлоно Низомиддин унга Ҳирот шаҳри қозилигини икки марта тавсия этса-да, уни рад этган. Шу туфайли, унинг акаси: «Муини мо қобилияти бистъёр дошт, ни зинапояи чўбин ўро зоеъ сохт» (Муинимизнинг қобилияти кўп эди, уни бу ёғоч зинапоя (минбар) ишдан чиқарди), деганлигини Навоий қайд этади.²

Воизлик санъати Ўрта Осиё халқларининг, хусусан, ўзбек миллатининг маънавияти тарихида зарҳал ҳарфлар билан ёзилишига арзигулик саҳифаларни бизга мерос қилиб қолдирган.

А д а б и ё т л а р

1. А.Ортиқов, А.Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Т. 2002.
2. А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т. 2002.

¹ Қаранг: Б.Уришбоев, А.Солиев. Уша асар. 1984. 34-бет.

² Қаранг: Б.Уришбоев, А.Солиев. Уша асар. 1984. 35-бет.

3. Аз - Замахшарий. Нозик иборалар. Т. 1992.
4. Ахмад Югнакий. Ҳибатул - ҳақойиқ. Т. 1971.
5. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиқлик маҳорати. Т. 1984.
6. М.М.Хайруллаев. Форобий. Т. 1991.
7. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1976.
8. С.Иномхўжаев. Нотиқлик санъати асослари. Т. 1982.
9. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т. 1972.
10. Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т. 1993.
11. Р.Қунгуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Нутқ маданияти ва услубияти ва услубият асослари. Т. 1992.
12. У.Турсунов, Б.Ўринбоев, А.Алиев Ўзбек адабий тили тарихи. Т. 1995.

Халқ оғзаки ижодида нутқ одоби масалалари.

С а в о л л а р

1. Ўзбек халқ оғзаки ижоди нима учун халқ қадриятларининг тарбиявий қисми ҳисобланади?
2. Мифлар нима?
3. Мақоллар ва маталлар ўртасидаги фарқ нимада?
4. Топишмоқлар бошқа жанрлардан қайси хусусиятлари билан фарқланиди?
5. Афсоналар қандай хусусиятлари билан мифлардан фарқланади?
6. Латифа ва лофларнинг умумий хусусияти нимадан иборат?
7. Эртақлар бошқа жанрлардан қандай хусусиятлари билан фарқланади?
8. Халқ қўшиқларининг қандай кўринишлари бор?
9. Нима учун аския фақат ўзбек халқ оғзаки ижодига хос жанр ҳисобланади?
10. Достончилик анъаналари ҳақида нималар биласиз?

Т о п ш и р и қ л а р

1. Ўрта Осиёда яшайдиган халқларнинг ўтмиш ҳаёти билан боғлиқ мифлар ҳақида ёзинг.
2. «Халқ мақолларини биламан» мавзuida ижодий мусобақага тайёрланинг (ёзма тарзда, масалаларни изоҳланг).
3. Топишмоқлар айтиш ва уларни топиш бўйича мусобақага тайёрланинг (ёзма тарзда).

4. Мустақил равишда афсона ва ривоятлар ёзиб олинг ва таҳлил қилинг.
5. Афанди образи учрайдиган латифалардан ёзиб келинг.
6. «Эртакларда нутқ одоби масаласи» мавзусида ёзма иш ёзинг.
7. Аллалардан ёд олиш.
8. Аскияда нутқ маданияти мавзусида ёзма иш ёзинг.
9. Достонлардан парчалар ёдланг.
10. Маросим қўшиқларидан намуналар келтиринг (ёзинг).

Халқ оғзаки ижодидан намуналар (мажмуа).

М а қ о л л а р

1. Айтар сўзни айт,
Айтмас сўздан қайт.
2. Ҳақ сўзга ўлим йўқ.
3. Оз сўз – соз сўз.
4. Тилни билиш – дилни билиш.
5. Нотиқ маҳмадона бўлса, мажлиснинг бурди кетар.
6. Тилдан қоқилишдан кўра, оёқдан қоқилиш афзал.
7. Гапнинг тагини гап очар.
8. Бефойда сўзни айтма, фойдали сўздан қайтма.
9. Яхши гап билан илон инидан чиқади.
10. Айтилган сўз отилган ўқ.
11. Севдирган ҳам тил, бездирган ҳам тил.
12. Гапни оз сўзла, ишни кўп кўзла.
13. Кўп билган оз сўзлар, оз бўлса ҳам соз сўзлар.
14. Қиличнинг заҳри кетса ҳам, сўзнинг заҳри кетмас.

15. Оталар сүзи – ақлнинг күзи.

Т о п и ш м о қ л а р

1. Зарга сотилмас, зўрга тошилмас. *(вақт)*
2. Отлари ҳар хил, ёшлари бир хил. *(ҳафта кунлари)*
3. Темир қўрғон ичида Қизил тойчоқ уйнайди. *(Тил)*
4. Бир нафасда оламни кезар. *(фикр)*
5. Югургандан ўтади,
Бир вақтда етади,
Ўқ эмас, отилади,
Қуш эмас, учади *(фикр).*
6. Узоқнинг у ёғинда,
Яқиннинг бу ёғинда.
Кўринмас кўзга,
Тинч бермас бизга *(ҳаёл).*
7. Асаддан ширин,
Заҳардан аччиқ *(сўз, гап).*
8. Бировни сўйдирар,
Бировни куйдирар *(сўз, гап)*
9. Оғзимни очдим, уқди кетди,
Самарқанду Бухор бориб етди *(сўз, гап).*
10. Оғиздан чиққанча меники,
Оғиздан чиққани элики *(сўз, гап).*
11. Ўт эмас, куйдирар,
Пичоқ эмас, сўйдирар *(ёлгон сўз).*
12. Ким суялди,
Ўша уялди *(ёлгон сўз).*

13. Тинмас битга
Тинглар мингга *(радио).*
14. Катта қути, кўзи бор,
Кўп томоша, сўзи бор *(телевизор).*
15. Асал эмас, ёқади
Ари эмас, чақади *(гап, сўз).*
16. Жўшиб куйлар акаси
Рақсга тушар укаси *(шамол, ўсимлик).*

Ҳазил сўроқлар ва сўз ўйини.

1. Нима ҳамма тилда ҳам гапиради? *(акс садо).*
2. Одамзодда нима кўп? *(умид, режа).*
3. Дунёда нима чаққон? *(фикр).*
4. Дунёда нима югурик? *(фикр).*
5. Дунёда нима қиммат? *(ростлик).*
6. Дунёда нима кўринмайди? *(севги).*
7. Юмуқ кўз билан нимани кўриш мумкин? *(туш).*
8. Қайси жойда осмон паст бўлади? *(сувда).*
9. Денгиз остида қандай тош бўлмайди? *(қуруқ тош).*
10. Дунёда бир нарса борки, у бўлмаса ҳеч ким бир -
бирини танимайди, у нима? *(исм)*
11. Юки бўлса юради,
юксиз тўхтайти. *(осма соат).*
12. Ёмгир ёғиб турганда, қарга
қандай дарахтга қўнади? *(ҳул дарахтга).*
13. Қора мушук қай вақт уйга
осонгина кира олади? *(эшик очик бўлса).*

14. Бир оилада чолу кампир яшайди.
Уларнинг икки ўгли бор.
Ҳар бир ўғлининг биттадан синглиси бор.
Шу оилада нечта жон бор?

(5 та: чолу кампир, икки ўғил, бир қиз)

15. Анҳор буйида уч қарагай ўсади. Уларнинг ҳар бирида
учтадан йўгон шохи бор, ҳар бир йўгон шохида
бештадан новда бор. Ҳар бир новдада етти дондан
олма бўлса, ҳаммаси бўлиб нечта дона олма бор?

(битта ҳам олма йуқ, қарагайда олма бўлмайди)

Р И В О Я Т

Ўтмишда ови юрса ҳам дови юрмай, тобора
камбағаллашиб бораётган бир деҳқон йўл четида уйланиб
турса, фақиргина йўловчи ўтиб қолибди. Шунда деҳқон:

— Эй донишманд, нима эксам, мен бойиб кетаман? — деб
маслаҳат сўрабди.

Йўловчи унга пиёз экишни тавсия этибди. Қарангки,
нотаниш йўловчининг гапига кирган деҳқон ўша йили чиндан
ҳам бойиб кетибди. Шодлигидан босар — тусарини билмай
қолган деҳқонга яна ўша одмигина йўловчи учраганида:

— Эй гадо, нима эксам, мен янада бойиб кетаман? — деб
иккинчи мартаба мурожаат қилибди.

Шунда у яна бир экиннинг номини айтиб, йулида давом
этибди. Фалакнинг гардишини қарангки, кейинги йили
деҳқоннинг омади чопмай, илгаригидан ҳам камбағаллашиб
кетибди.

Бундан гоятда газабланган деҳқон ҳалиги йўловчини
сабрсизлик билан кута бошлабди. Ниҳоят, у нотаниш йўловчи
билан дуч келибди ва :

— Эй нотавон йўловчи, нега мени алдадинг? Сенинг
гапинга кириб, янада бойиш ўрнига буткул камбағаллашиб
кетдим-ку?, — деб газаб қилибди.

— Узингни бос, — дебди йўловчи, — Биринчи йили сен
менга «донишманд» деб мурожаат қилдинг. Мен сенга
донишманднинг жавобини бердим. Натижада сен бойиб
кетдинг. Кейинги сафар эса менга «гадо» сўзини муносиб

курдинг ва мен сенга гадонинг жавобини бердим, - деган экан...¹

«Е туним, е...» афанди.

«Афанди бир куни тўйга борган эди, усти-боши эски бўлганлиги учун унга ҳеч ким эътибор бермади. У тўйхонадан тезда чиқиб, бир ошнасининг кийимларини кийиб, яна қайтиб келди. Афандини иззат-икром билан тўрга ўтказдилар, олдига турли-туман ноз-неъматлар келтириб қўйдилар. Бу аҳволни кўрган Афанди устидаги тўнга қараб:

— Бу овқатлардан е, туним, е!, - дейди.

Ажабланган одамлар бунинг сабабини сўраганларида у:

— Мадомики, бутун ҳурмат, эҳтиром анги тўнга экан, таомни ҳам у есинда, - деб жавоб берибди.²

«Луқмони ҳақим йўлда бораётсалар, бир уйдан нола эшитилибди. Кирсалар, хаста одам оғриққа чидаёлмай дод дер эмиш. Табиблар келиб, уни бугун-эрта ўлади, дейишибди экан. Луқмони ҳақим хастанинг билак томирини ушлаб кўриб дебдиларки: «Дардингизга даво бор. Илон захри сизга шифо бергай». Хаста дебдики: «Илон захрини мен қандай тонай? Бир бедаво булсам... Ё мени шу аҳволда ташлаб кетаверасизми? Оллоҳ менинг зоримни эшитиб, Луқмони ҳақимга рўбаро қилганида эди, у зот мени ташламас эдилар». Луқмони ҳақим бу нолани тинглаб, айтибдиларки: - «Зинҳор ташламасман». Хуллас, ҳазрат Луқмони ҳақим илонзорга бориб, бир ёшроқ илонни бўғзидан бўғиб турибдилар. Шунда илон иттифоқо тилга кирибди ва дебдики: «Эй инсон фарзанди, сен нечун мени бўгаётирсан? Оллоҳнинг менга берган жабрлари камми эди?». «Оллоҳ сенга қандай жабрлар қилди?», деб сўрабдилар Луқмони ҳақим. «Мени кўримсиз қилиб яратди, одамлар кўрсалар мендан қочадилар. Мени ертубан қилиб қўйди, судралиб юришга маҳкум этди. Энди сен мени бўғиб, жонимни оларсанми?». Луқмони ҳақим дебдилар: «Шундай қилмасам бир одам ҳаётдан куз юмар». Илон дебди: «Ажаб! У одамни сақлаб қолмоқ учун мени ўлдирасанми? Ахир у ҳам Оллоҳнинг бир маҳлуқи, мен ҳам. Бир жонни сақламоқ учун иккинчисини маҳв этмоқ шартми? Эй инсон боласи, сен айт: мен бировни чақсам, менинг захримни даф эта оласанми?» Луқмони ҳақим айтибдилар: «Ҳа, даф эта

¹ Қаранг: Сиддиқ Мумин. Сузлашиши санъати. Фарғона. 1997. 60-бет.

² Сиддиқ Мумин. Уша асар. 81-бет.

оламан». Илон дебди: «Унда менинг заҳрим кучли эмас экан. Дунёда шундай заҳар борки, сен уни зинҳор даф эта олмассан!». «Қандай заҳар?. Қора қуртникими?», - дебдилар Луқмони ҳаким. «Э, йўқ, — дебди илон. — Дунёда энг кучли заҳар — одамнинг заҳри. Бунга даво йўқтур. Одам одамни чақса, албатта, ўлим ҳақдир! Оллоҳ биз — илонларни тубан қилиб яратди. Аммо биз бир-биримизни чақмаймиз. Сиз — одам болаларини юқори қилиб яратди, сиз бир-бирингизни чақиб ўлдирасиз. Сен сақлаб қолмоқчи бўлаётган хастага менинг заҳрим даво эмас, янглишма. Уни ўз дўсти чаққан. Унинг заҳрига даво топа олмассан. Бунга хатто Луқмони ҳаким ҳам даво топмагай. Қўй, у ўлаверсин, азобларидан қутула қолсин...»¹

МЕҲР БАЙТЛАРИ

(Аллалардан намуналар)

Тоғлардаги шунқорим-а, алла,
Богимдаги булбулим-а, алла,
Бешиқдаги қоплоним-а, алла,
Қўлимдаги ботирим-а, алла.

Улғайиб уса, алла,
Кўкдаги юлдузим-а алла,
Белгинамнинг қуввати-я, алла.
Кузгинамнинг гавҳари-я, алла.

Алла айтиб юрайин-а, алла.
Қузичоғим болам-а, алла,
Катта бўлиб жоним-а, алла,
Ватанга содиқ бўл-а, алла.

Кузимнинг нури-я, алла,
Меҳр-оқибатли бўл-а, алла.

* * *

Тўйиб - тўйиб упай сени,
Ширин дўмбоғим, алла.
Қучоғимда яшаб турган,
Машғал чироғим, алла.
Эрка ўғлим катта бўлгин,

¹ Т.Малик Шайтанат III китоб 315-бет.

Қуриқчи бўлгин, алла,
Бошга келган балоларни,
Йуқ қилиб тургин, алла.

Алла-алла айтайин, алла,
Устингга туним ёнайин, алла,
Бу гариблик ҳасратин, алла,
Кимларга бориб айтайин, алла.

Ухла, эркам, ол ором,
Алла-алла жон болам, алла.
Мендан зурриёд, мендан ном,
Богда очилган лолам, алла.

Сенга қўйдим яхши от, алла,
Яхши ниятдур мурод, алла,
Юрту элга суянсанг, алла.
Сенга бўлгуси қанот, алла,

Осмонда учган қушлар, алла,
Секин чиқар товушлар, алла,
Мени солма қайғуга, алла.
Болам тўйсин уйқуга, алла.

Бошингда ўлтираман,
Алла айтиб тун бўйи, алла.
Юрагимни пайванд қилай,
Сенга жоним шу кўйи, алла.

Алла десам бор бўлгин, алла,
Менга номус-ор бўлгин, алла,
Катта бўлган чоғингда, алла,
Халққа вафодор бўлгин, алла.

Улғай болам, гул Ватан, алла,
Ботир бўлиб ўсгил қўзим, алла,
Сени кўриб бу чаманда, алла,
Яйрай-қувонай, юлдузим, алла.

Алла айтай жоним болам,
Ухлаб қолгин-а, алла...

Бешикларда роҳатланиб,
Ором олгин, алла...

Уйларимни ёритувчи,
Ёруғ юлдузим, алла-ё...
Дилларимни равшан қилгин,
Равшан чирогим, алла...

Арслон билакли, шер юракли,
Қоплонгинам булгин-а, алла,
Катта бўлиб Ватанингга,
Содиқ бўлгина, алла...¹

А Д А Б И Ё Т Л А Р

1. Ақд ақдан қувват олади. Ҳикматли сўзлар. Т. 1967.
2. Ипак йўли афсоналари. Т. 1993.
3. Маҳмуд Сағтор. Ўзбекнинг гапи қизиқ. Т. 1994.
4. М.Абдураҳмонов. Ўзбек топишмоқлари. Т. 1991
5. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1976.
6. О.Мадаев, Т.Собитова. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т. 2001.
7. Оз – оз урганиб доно бўлур. Т. 1998.
8. С.Мўмин. Сузлашиш санъати. Фарғона. 1997.
9. Т.Малик. Шайтанат. I-II-III-IV китоб. Т. 1997.
10. Тафаккур чечаклари. Ўзбек халқ қўшиқлари. Т. 1992.
11. Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедов. Маънолар маҳзани. Т.: 2001.

Кайковуснинг «Қобуснома» асаридаги суҳандонлик хусусида.

С а в о л л а р

1. Шарқ алломаларининг ахлоқий - тарбиявий асарларидан қайсиларини биласиз?
2. Кайковус қачон ва қаерда тутилган?
3. «Қобуснома» қачон ёзилган?
4. Кайковус «Қобуснома»ни кимга бағишлаб ёзган?

¹ Қаранг. Тафаккур чечаклари (Ўзбек халқ қўшиқлари). -Т. 1992

5. «Қобуснома» қайси тилларга ва кимлар томонидан таржима қилинган?
6. «Қобуснома» неча бобдан иборат ва унда қандай воқеалар берилади?
7. Асарда кишилар неча тоифага ажратилган?
8. Сўзлар неча тоифага ажратилган?

Т о п ш и р и қ л а р

1. «Қобуснома»ни синчиклаб ўқиб чиқинг.
2. Ҳаётдан «тўрт нав сўзларга» мисол ёзинг.
3. «Халойиқ ҳам тўрт нав»ига ҳаётдан мисол ёзинг.
4. Асарнинг еттинчи бобини синчиклаб ўқинг ва гапириб беринг.
5. Бадиий адабиётлардаги нуқт одоби ҳақидаги ҳикоялардан кучириб ёзинг.
6. Асарнинг еттинчи бобидаги ҳикояларни кучириб ёзинг.

Кайковус «Қобуснома». Кайковус қаламига мансуб «Қобуснома» асари шарқ халқлари орасида маълум ва машҳурдир. Асардаги муъжаз ривоятлар, ихчам латифалар, кичик-кичик ҳикоятлар уни янада жозибали, ўқишли бўлишини таъминлаган.

XI асрнинг 82-83 – йилларида Ғарбий Эрон подшоҳининг набираси Кайковус ибн Искандар ўз ўгли Гилоншоҳга бағишлаб «Насиҳатнома»сини яратади ва уша давр анъанасига кўра уни бобоси подшоҳ Шамсулмаолий Қобус шарафига «Қобуснома» деб атайди.

«Қобуснома» асрлар мобайнида Ғарб ва Шарқ мутафаккирларининг эътиборини ўзига жалб этиб келган. Олимлар «Қобуснома»ни диққат билан ўргандилар ва ўз тилларига таржима қилдилар. Масалан: 1702-1705 - йилларда турк тилига, 1786-1787 - йилларда Муҳаммад Сиддиқ Рашидий томонидан татар тилига таржима қилинади.

Бундан ташқари 1886 - йилда рус тилига, шу йили француз тилига, 1811 – йилда немис тилига, Е,Э,Бертельс томонидан 1953 - йилда иккинчи марта рус тилига таржима қилинади. Демак, XIX асрданоқ асар инглиз, фаранг, олмон, рус тилларига таржима қилинади. 1935 - йилда Техронда Саид Нафисий томонидан босмадан чиқарилди.

1360 - йилда «Қобуснома» илк бор ўзбек тилига буюк шоир ва мутаффакир Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинди. Огаҳий таржималари ичида «Қобуснома» алоҳида уринлардан бирини эгаллайди. Бу нодир асар 1965 - 1973 ва 1986 - йилларда адабиётшунос олим Субутой Долимовнинг катта саъй-ҳаракатлари туфайли уч марта нашр қилинган эди. 1994 - йилда «Қобуснома» Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси асосида ҳозирги замон ўзбек адабий тилида яна С.Долиев томонидан нашрдан чиқарилди.¹

Асарнинг еттинчи боби: Сухандонлик била балаңд мартабали бўлмоқ зикрида.

Киши сухандон, сухангўй (нотиқ бўлиши керак. Аммо эй фарзанд, сен сухангўй бўлгил ва лекин дуругўй (ёлгончи) бўлмагил. Ростгўйликда ўзинг шухрат қозонгил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлгон сўз десанг қабул қилгайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост дегил ва лекин, ёлгонга ўхшагон ростни демагилким, ростга ўхшаган дуруғ дуругга ўхшагон ростдин яхшидур, нединким ул дуруғ мақбул бўлар, аммо ул рост мақбул бўлмас. Демак, номақбул ростни айтишдан парҳез қил, токи менинг била Абу Сувор Шопур билан Абу ал-Фазлнинг орасиндаги воқеа сенинг бошингда содир бўлмасин.

Ҳ И К О Я Т

Билгил, мен амиралмуъмин замонида бир йил ҳаждан қайтиб келиб, Ганжада қарф тутдим..

Ҳиндистонга кўп газот қилмиш эрдим, Румга ҳам юриш қилмоқни уйлардим. Абу Сувор Ганжада улуг подшоҳ эрди. Ул бағоят хушманда, одил, саҳий ва фозил киши эрди. Бир куни мени кўруб, кўп ҳурмат қилди ва менинг била сўзлашмоқ мақсадинда ҳар турли сўз сўрар ва мендин маъқул жавоб эшитар эрди. Менинг сўзларим унга маъқул тушиб, кўп карамлар қилиб, менга кўнгул қўйди. Мен ҳам унинг эҳсонларин кўриб, унга кўнгул қўйдим. Шул сабаб била бир неча йил Ганжада муқим бўлдим ва ҳаминша подшоҳнинг мажлисида ҳозир эрдим. Подшоҳ мендан ҳам турли сўзларни сўрар эрди. Бир куни сўз орасига менинг вилоятим тушди ва мендин Гургон қишлоғи ҳолидин сўради. Вилоятларнинг ажойиб - гаройибларидин сўз очилди. Сўз асносинда мен дедим: «Гургонда Сиёвакс дегон бир кент бордур ва унинг бир чашма суви бордурким, ул кентдин узоқроқдур. Хотинлар жам

¹ Қаранг. Қобуснома. -Т. 1994, 3-9 бетлар.

бўлуб, ҳар бири бир куза кутариб, ул чашмага бориб сув олурлар ва кўзани бошларига кўтариб, барчаси ҳамроҳ бўлиб уйларига қайтадилар. Уларнинг орасида бир хотин кўза кўтармай, барчадин илгари юруб, йулига эҳтиёт бўлуб, назар ташлаб боради. Нединким ул ерларда бир кўк қурт бордур. Уни сизак дерлар. Агар ул қуртдин бирини топсалар, йулдин олиб, йироққа ташлайдурлар, токим хотинлар ул қуртни билмай босиб ўлдурмасунар. Агар сув кўтаргон хотинлардин бири қуртни босиб ўлдурса, бошига кўторгон кўзадаги сув сасиб, бадбуй бўлиб кетади.. Шундан кейин аввал сувни тўкиш, кўзани ювиш керак бўлади ва кўзани тозалагон хотин қайтиб бориб чашмадин сув олади.

Мен бу сўзни дедим, аммо амир Абу Сувор туршрўй (бадбуруш, қовоғи солиқ) бўлиб, мендин юз ўгурди ва бир неча кун менга бурунғидек (аввалғидек) мулоқот ва илтифот қилмади.

Бир куни Фирузон Дайлимий бу аҳволни менга айтди: «Амир сендин гина қилиб деди: «Фалон киши бағоят донодур, аммо ёш ўгонларга айтгудек ёлгон сўзни менга айтадур. Унингдек кишидан менингдек подшонинг олдида бунингдек дуруғ сўзни айтмоқ муносиб эмасдур».

Мен бу сўзни эшитгондин сўнг дарҳол Ганжадан Гургонга бир киши юбориб, уламонинг шаҳодати била бир гувоҳ хат талаб қилдим. Гургоннинг барча уламо, қозилари бу кентнинг, қуртнинг ҳоли ва қиссаси ростлиғи ҳақида гувоҳ бўлишиб, бу бобда бир хат ёзиб юбордилар..

Бу хат тўрт ой муддаттида менга етиб келди. Мен уни подшоҳга кўргуздам. Подшоҳ уни ўқиди ва табассум қилиб деди: «Мен ҳуд¹ таҳқиқ² булурманким, сенингдек кишидан ёлгон сўз зоҳир бўлмагусидир, хусусан, менингдек подшоҳнинг олдида... Аммо тўрт ой муддатида икки юз одил кишининг гувоҳлиғи била бир рост сўзни айтмоқ муносиб эмасдур. Бунингдек сўзлар аввал исбот этилгай, ундин сўнг ул сўзни қабул этгайлар.

Эй фарзанд билғилки, сўз тўрт нав бўлур, ундоқким халойиқ ҳам тўрт нав бўлгондек. Бири улким, билур ва билгонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керақдур. Бири уддуким, билмас ва билмагонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири уадурким, билур ва билгонин билмас, ул уйқудадур, уни бедор қилмоқ керақдур. Бири

¹ Ҳуд - уз. узим.

² Таҳқиқ - бирор нарсаинг ҳақиқатини илалаш.

улдурким, билмас ва билмагонин ҳам билмас, у жоҳилдур, ундин қочмоқ керакдур. Аммо деб эрдимки, сўз ҳам тўрт наводур; бири, билинмайтургон ва айтилмайтургон; иккинчиси, айтилатургон ва билинатургон: учинчиси, ҳам билинатургон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатургон, тўртинчиси, билантургон ва айтилмайтургон. Аммо айтилмайтургон ва билинмай тургон ундоқ сўздурки... дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айттувчига ҳам, эшитувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатургон, бироқ айтилмайтургон ундоқ сўздирким, бир муҳташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармлиқдир. Чунки айтсанг ул муҳташамнинг қаҳри ё у дўстининг озори сенга ҳосил бўлур, ёҳуд ўз бошинга улғу шуриш ва гавго пайдо қилурсан. Шул ваҳдин ҳам бул сўз билинатургон, аммо айтилмайтургон сўздур. Бу сўзларнинг яхшироғи ҳам билинатургон ва ҳам айтилатургон сўздур.

Бу тўрт нав сўзнинг икки юзи бордур. Бири хўб ва бири зишт. Ҳар сўзни халойиққа зоҳир қилсанг, яхши юз била зоҳир қил, токи мақбул бўлсун ва халойиқ сенинг сўз била балад мартабага эғалигингни билсунлар. Нединким кишининг мартабасини сўз била билурлар, аммо сўзнинг мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур, яъни бир сўзни бир иборат била айтса бўлур, эшитгон кишининг эса кўнгли ундин тира¹ бўлғай ва яна ушал сўзни бир иборат била айтса бўлурким, эшитгон кишининг жони ундин роҳатда бўлғай.

Ҳ И К О Я Т

Ундоқ эшитдимки, бир кеча Хорун-ар Рашид бир туш кўрдиким, оғзидин барча тишлари тўқуламиш. Эрта тонг туриб бир муаббирни² чақириб сўрадиким, «бу тушнинг таъбири недур?». Муаббир деди: «Эй амиралмуъминин, сенинг олдинда барча хеш, ақрабо ва қариндошларинг ўлғусидир. Андоғким, сендин ўзга ҳеч киши қолмағусидур». Бу сўзни эшитгон Хорун-ар Рашид: «Менинг юзимга бундоқ дардлиг ва андуҳлиг сўзни айтдинг. Менинг барча қариндошларим ўлсалар, сунгра мен қандоғ ишга ярарман ва на янглиг рўзгор сурарман?» – деди ва унга юз таёқ урмоқ буюрди. Сунг бошқа бир муаббирни чақириб, тушин унга таҳрир³ қилди. Муаббир

¹ Тира – қоронғу

² Муаббир – тушни таъбир қилувчи.

³ Таҳрир – мақсадини оғзаки аниқлаш.

деди: «Эй амиралмуъминин, сенинг умринг барча ақраболаринг умридин узоқ бўлур». Хорун-ар Рашид деди: «Барча ақлнинг йўли бирдур ва икковининг таъбирининг негизи бир ерга борур, аммо бу ибора била ул иборанинг орасида фарқ бағоят кўпдур». Бужурди, сўнги муаббирга юз тилло бердилар...

Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билгил ва уларга риоя қилгил, ҳар на сўз десанг юзи била дегил, то суҳангўй бўлгайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин билмасанг қушга ўшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас.

Суҳангўй шул киши бўлгайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлгай ва халқ ҳам ҳар сўз деса унга маъқул бўлгай. Бундай кишилар оқиллар қаторига киргай, йўқ эрса ул инсон суратида мавжуд бўлгон бир ҳайвондур.

Сўзни бағоят улут билгил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдур. Қай бир сўзники билсанг жойини уткармай айтгил, вақтни зое қилмагил, йўқ эрса донишга ситам қилгон бўлгайсан. Ҳар сўз десанг рост дегил ва беъманиликни даъво қилгувчи бўлмагил.

Билмагон илмдин дам урмагил ва ундин нон талаб қилмагил. Ҳар на матлубинг бўлса, билгон илм ва ҳунардин ҳосил бўлур. Билмагон ҳунар даъвосидин ҳеч нарса ҳосил бўлмас, фақат беҳуда заҳмат чекарсан.

Ҳ И К О Я Т

Бундоғ айтурларки, Анушировон Одилнинг замонида бир хотин Абузуржмеҳрнинг олдига келиб, ундин бир савол сўрди. Абузуржмеҳр ул саволни билмамиш эрди ва хотинга қараб деди: «Эй хотин, ул сўзни сен сўрорсан, уни билмасман». У хотин деди: «Сен бугина сўзники билмассан, подшоҳнинг неъматин нечун ерсан?» Абузуржмеҳр деди: «Билгон сўз учун ерман, аммо билмагон сўз учун емасман. Ҳар сўзники билмасман подшоҳ менга ул сўз учун ҳеч нарса бермас ва ҳарна берса билгон сўзим учун берур».

Аммо, эй фарзанд, ҳеч кишининг олдида ифрот¹ қилмагил ва ифротни шумлик деб билгил. Ҳар ишда миёна (ўртача) бўлгил, сўз айтмоқда ва иш қилмоқда... сангин² бўлгил.

¹ Ифрот - ҳаддан ошиш.

² Сангин - оғир.

Розингни³ узингдин узга кишига айтмагил, агар айтсанг сунгра уни роз демагил.

Халойикнинг орасида бир кишининг қулогига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисидан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар. Гар сўз демоқчи бўлсанг, шундай сўз дегилки, сўзингнинг ростлигига гувоҳлик берсинлар. Агар узингни зўрлик била айбдор қилмоқ тиламасанг, бирор нарсага гувоҳ бўлмагил ва агар гувоҳ бўлсанг, гувоҳлик берар вақтда эҳтироз¹ бўлгил. Агар гувоҳлик берсанг, майл била бермагил.

Ҳар сўзни андиша била бошлагил, токи айтгон сўзингдин пушаймон бўлмагайсан.

Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдур. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг бўлмагил. Ул сўз ишинга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитгил, то юзингга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт² бўлмасин.

Совуқ сўзлик билмагил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундин душманлик ҳосил бўлур.

А д а б и ё т л а р

1. Кайковус. Қобуснома. Т. 1994.
2. Кайковус. Қобуснома. Т. 1986.
3. Кайковус. Қобуснома. Т. 1973.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асариде
нотиқлик ҳақида

С а в о л л а р

1. Абдулла Авлонийнинг қандай асарларини биласиз?
2. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» қандай асар ва у неча бобдан иборат?
3. Асарда одамлар хулқи, ҳатти - ҳаракати нуқтаи назаридан неча гуруҳга бўлинади?
4. Муаллиф тарбиянинг қандай турлари ҳақида фикр юритади?

¹ Роз - сир.

² Эҳтироз - сақлавиш, эҳтиётлавиш.

³ Фавт - йўқотиш, улим; фавт бўлмоқ - ўлмоқ.

5. Бола тарбиясида нималар муҳим эканлигини таъкидлайди?
6. «Ҳифзи лисон» деб нимага айтилади?
7. Абдулла Авлоний миллий тилни сақлаш масаласида нима дейди?
8. Ахлоқ нима? Унинг қандай кўринишлари бор?
9. Хулуқ нима? Унинг қандай кўринишлари бор?
10. Диёнат деганда нимани тушунасиз?

Т О П Ш И Р И Қ Л А Р

1. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ асарини синчиклаб ўқинг.
2. Асар юзасидан баҳс-мунозара ўтказиш учун саволлар тузинг.
3. Асардан керакли ва муҳим уринларни дафтарингизга ёзиб олинг.
4. Киши табиати билан боғлиқ бўлган сўзларни изоҳи билан ёзинг.
5. Виждон, ҳаё, диёнат, қаноат, сабр, илм, адолат тўғрисида қисқа ёзиб олинг.
6. Ёмон хулқлар: газаб, жаҳолат, адоват, намимат, гийбат, ҳақорат, ҳасад, тама тўғрисида қисқача дафтарингизга ёзиб қўйинг.
7. Яхши ва ёмон хулқларни ифодаловчи сўзларни ўзбек тилининг изоҳли лугати ёрдамида кўчириб ёзинг.
8. Ватан туйғуси китобини ўқинг ва баҳсга тайёргарлик кўринг.

Абдулла Авлонийнинг Туркий гулистон ёхуд ахлоқ китоби тўғрисида

Абдулла Авлонийнинг педагогикага оид асарлари ичида унинг 1913 - йилда ёзган ва 1917 йилда иккинчи бор нашр қилинган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ асари» XX аср бошларидаги педагогик фикрлар тараққиётини ўрганиш соҳасида катта аҳамиятга моликдир. Бу асар мазмун томонидан муаллифнинг бошқа ижтимоий ва педагогик асарлари билан узвий боғлиқдир.

XX аср бошларида бундай асарни ўзбек тилида биринчи бўлиб Абдулла Авлоний яратди ва таълим – тарбия ишларида уни тадбиқ этди. Абдулла Авлоний араб, форс, рус ва озарбайжон тилларини яхши билган олим эди. Унинг қардош халқлар ва чет тилларини билиши педагогик ва поэтик ижодининг тараққиёти учун катта замин ҳозирлади.

«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китоби катта – кичик 64 бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб таълим – тарбия масаласига бағишланади, ҳамда бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради. Ёзувчи бу асарини яратишда халқ педагогикасидан кенг фойдаланади.

Абдулла Авлоний «Тарбия» сарлавҳаси остида тарбия турлари ҳақида фикр юритади: 1. «Тарбиянинг замони», 2. «Бадан тарбияси», 3. «Фикр тарбияси», 4. «Ахлоқ тарбияси». Болани тарбиялашда бу тўрт масала ғоят муҳим аҳамият касб қилишини таъкидлайди.

Бола тарбиясида муаллиф бола яшаб турган шароит, муҳит, кишиларнинг роли катта эканлигини кўрсатади ва бу соҳа оила, мактаб шароитини ҳам назар-эътибордан четда қолдирмайди. Тарбия боланинг ахлоқига, хулқ-атворига кучли таъсир этишни эътироф қилади ва ота-оналарни ўз болаларини тарбия қилишга чақиради. Таълим билан тарбия бир-бири билан боғлиқ бир бутун жараён эканлигини таъкидлайди.

Абдулла Авлоний тил масаласига катта эътибор беради, тилни халқ билан боғлаб талқин қилади: «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурган ойинайи ҳаёти тил ва адабиётидур». У ўз асарида ҳар бир кишининг ўз она тилини мукамал билиши, ҳар бир сўзни ўз ўрнида ишлатиши, миллий-адабий тилнинг тараққийси учун жонкуярлик қилиши зарурлигини қайд қилади. «Ҳифзи лисон» деб ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётини сақламакни айтилуру.

«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ»нинг биринчи саҳифасидан то сўнгги саҳифасигача Авлонийнинг инсонпарварлик гоялари ифодаланган. У ҳамма нарсадан аввал халқ манфаатини кўзлашни, халққа хизмат қилишни биринчи ўринга қўяди.

Абдулла Авлоний инсоннинг энг ёмон хулқларидан гийбат ва адоватнинг бир-бирига яқинлигини ва гийбатнинг оқибати адоват билан туташини кўрсатиб ўтади. У дейди: «Гийбат соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бир бало ҳозирлайдур. Чунки сўз боруб гийбат қилинмиш кишининг қулогига етар,газаб қони ҳаракатга кирар, гийбатчидан ўч олмак фурсатини пойлар...Шу тариқа

ғийбатдан туғилган адоват чўзилмоқға оид бўлиб, душманлик зўрайиб, уз ораларидаги хусусий жанжаллар ила азиз умрларини ўздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадурган миллий ишлардан маҳрум бўлмаклари ила баробар аҳолининг орасидан иттифоқнинг йўқолувиға сабаб бўлуларлар».¹

Ахлоқ.

Сўйласанг сўйла яхши сўзлардан,
Йўқса жим турмоқнинг эрур яхши.
Ўйласанг яхши фикрлар, ўйла,
Йўқса гунг бўлмоқнинг эрур яхши.
Ишласанг ишла яхши ишларни,
Йўқса бекорлигинг эрур яхши.²

Фикр тарбияси

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган, муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишиға сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамиға сунг даража муҳтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлиқдур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор булса ҳам, иккиси бир - биридан ойилмайдурган, бирининг вужуди бириға бойланган жон ила тан кабидур.

Масалан: жой солинмаган яхши бир уйнинг ичида утирмак мумкин ўлмадиғи каби, ичига ҳар хил янги ашёлар тўлдуруб зийнатланган эски иморат ҳам ултуришға ярамайдур. Башарти ултурса, инсонлар: «Эски уйға янги золдивор», «Кир кўйлакка жун жияк», «Мис қозонға лой тувоқ» деб ҳажв, кулги қилулар.

Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар, олмосдан булуր ўткур.
Фикрнинг ойинаси олурса занг,
Руҳи равшан замир ўлур бенур.³

Яхши бирла юрса, ҳар ким мақсуди ҳосил бўлуր,
Юрса нодонлар ила, бир кун бориб қотил булуր.
Катталар қилган насиҳатни кичиклар олмаса,
Оқибат хулқи бузуқ бир беадаб жоҳил бўлур⁴

¹ Қаранг. Абдулла Авлоний Туркий гулистон ёхуд ахлоқ Т. 1992. 3-9 - бетлар.

² Абдулла Авлоний Ўша асар 17-бет

³ Абдулла Авлоний Ўша асар. 15-бет.

Иффат

Иффат деб нафсимизни гуноҳ ва бузуқ ишлардан сақламоқни айтилур. Бошимизга келадурган кулфат ва заҳматларнинг аксари ёмон тилимиздан, андозадан ортиқ сўйлаганимиздан келур.

Ўйламай сўйлаган оғримай ўлар,
Фикр ила сўйлаган йиғламай кулар.

Ҳифзи Лисон

Ҳифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тил ва адабиётини сақламагини айтилур. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмақдур. Ҳайҳот! Биз туркистонликлар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун кундан - кун унутмак ва йўқотмақдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдирмақдадурмиз. Дуруст, бизларга ҳукуватимиз бўлгон рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин ўз еринда ишлатмак ва сўзламак лозимдур. Зигир ёғи солуб, мошкичири каби қилуб, аралаш-қуралаш қилмак тилнинг руҳини бузадур.¹

«Ёҳу! Бизга на будди? Боболаримиз йулидан чиқуб кетдук. Яхши қўшнингдан олгунча ёмон уйингни қидир», - демишлар. Боболаримизга етушгон ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва аҳтарсак, йўқолганларини ҳам топармиз. «Йўқолса йўқолсун ўзи бошимга тор эди», - деб Ёвропо қалпогини киуб, кулги бўлмак зўр айб ва уятдур. Пайгамбаримиз: «Эрларда жамол лисон ва тилдур», - демишлар.

Эй она тил, азиз қадрдоним,
Илтифоти руҳим, раҳмоним,
Тугилдигим кундан айладинг улфат,
Улгунча айилма, эй жоним.
Менга илму адаб сан урғатдинг,
Чин адиб, муаллим шоним.
Миллатинг руҳини кўтаргучисан
Энг муқаддас қарамли султоним.

¹ Абдулла Авлоний. Ўша асар. 17-бет.

¹ Абдулла Авлоний. Ўша асар. 32-бет.

Умумий миллий тилни сақламак ила баробар хусусий оғиз орасидаги тилни ҳам сақламак лозимдир. Чунки сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадурган тарозисидур. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қийматини сўзлаган сўздан билурлар. «Қуруқ сўз қулоққа ёқмас», – демишлар.

Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадурган бўлмаса, асалларилари орасида гунгуллаб юрган қовоқлари каби куруқ гунгулламоқ фақат бош оғриғидан бошқа бир нарса эмасдур. Бошимизга келадурган қаттиғ кулфатларнинг кўпи юмшоқ тилимиздан келадур. Шунинг учун: «Кўп ўйла, оз сўйла», – демишлар.

Тилларнинг энг яхшиси сўзга уста тил, сўзларнинг энг яхшиси билуб, охирини ўйлаб сўйланган сўздур.

Ўзаллик юзда эрмас, эй биродар,
Сузи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз бўлсину маъноли бўлсун,
Эшитканлар қулоғи дурга тўлсун.
Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олгун.,
Миси чиқғай сўзинг кўп бўлса бир кун.
Кўпайган сўзни бўлғай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидан ози бўлур соз.

Ғийбат

Агар журму гунаҳ бўлсун десанг оз,
Тилингни сақла ғийбатдан қишу ёз.
Қулоққа пахта тиқ, ғийбат эшитма,
Шикоятчи кишига бўлма дамсоз.¹

Адоват

Адоват балоси бизларни нетди,
Адоват қилма деб ҳақ бизга айтди.
Зудлик қилдук, мол ва давлатлар кетди,
Молдан ўтуб, охир жонларга етди.²

¹ Абдулла Авлоний. Уша асар. 51-бет.

² Абдулла Авлоний. Уша асар. 49-бет.

Адабиётлар

1. Абдулла Авлоний Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: 1992.
2. А.Иброҳимов, Х.Султонов, Н.Жураев. Ватан туйғуси Т.: 1996.

Алишер Навоий ижодида нутқ маданияти ва нотиклик санъати масалаларининг талқини.

С А В О Л Л А Р

1. Навоийнинг фикрича воиз қандай хусусиятларга эга бўлиши керак?
 2. Навоий қайси асарида воизлик санъатига алоҳида тўхталиб ўтади?
 3. Навоий тан олган воизлардан кимларни биласиз?
 4. Воизлик қандай баҳоланади?
 5. Тилшуносликка бағишлаб ёзган қандай асарларини биласиз?
 6. Навоийнинг қуйидаги матлаъли ғазалини ким юқори баҳолаган эди?
Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юдуз, ниҳон бўлгоч қуёш...
7. Навоий ҳақида қандай ривоятлар биласиз?
 8. Навоий ҳақида қандай шеър ва қушиқлар биласиз?
 9. Навоий, Хусайн Воиз Кошифий ҳақида қайси асарида маълумот беради?

Т О П Ш И Р И Қ Л А Р

1. Алишер Навоийнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқий маданият, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларидан ёзинг.

2. Навоийнинг нотикалиги ифодаланган ривоятлардан топиб ёзинг.
3. «Куп деган кўп енгилур, куп ёган куп йиқилур», мақолини изоҳланг.
4. «Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига бўш кирган одам тулиб чиқсин; тўла кирган одам эса енгил тортиб, холи қайтсин», фикрини изоҳланг.
5. «Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номаъқул бўлиб чиқса, тилнинг офатидир», маъносини изоҳланг.

Алишер Навоий

Алишер Навоий ибрат бўлгулик ҳаёт ва ижод йулини босиб ўтди. Болалигидан зийрак ва қобилиятли бўлган Алишерни тўрт ёшида ўқишга берадилар. Ота ва она унинг ҳар томонлама билим олиши учун барча шарт – шароитларни яратиб берадилар. У адабий асарларни кунт билан ўқий бошлайди. Саъдий, Фариддин Аттор асарларини қайта – қайта ўқир ва ёд олар эди. Алишер бадиий асарларни ўқиш ва ўрганиш билан кифояланиб қолмади. Унинг ўзи ҳам шеърлар ёза бошлайди. 10 – 12 ёшларидаёқ бадиий завқи ва диди ҳамда илк шеърлари билан танилиб, катта санъткорлар ва олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Навоийнинг замондоши тарихчи Хондамирнинг хабар беришича, кунлардан бирида анча кексايиб қолган Лутфий шогирди навқирон Алишердан ёзган янги шеърларидан ўқиб беришни сўраган. Навоий қуйидаги матлаъли газални ўқиган;

Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш...

Бу ажойиб газалдан қаттиқ ҳаяжонланган Лутфий: «Агар мумкин бўлса эди, мен ўзимнинг форсий ва туркий тилларда айтган ун-ун икки минг байт шеъримни шу бир газалга алмашар эдим», - деган.¹

Навоий дўсти Ҳусайн Байқаро тахтни эгаллагач, унинг саройида муҳраор, вазир лавозимларини бажарди. Мамлакатнинг обод ва фаровон бўлиши, санъат ва адабиётнинг ривожланишига ўзининг бебаҳо ҳиссасини қўшди. Айни пайтда ижоддан бир соат ҳам бушмай, ўзбек

¹ Қаранг: Н.М.Малласа Ўзбек адабиёти тарихи -Т 1976. 363-364 - бетлар

адабиёти хазинасини шеърӣ дурдоналар билан бойитди. Ҷамас асарлар яратди.

Алишер Навоӣ ижодида суҳбат ва нутқ одоби қоидалари қиёмига етказиб баён этилган.

Навоӣ сўзнинг ҳашамдорлигидан кўра, ҳаққонийлигини улуғлайди. Фикринг халқ учун фойдали ва тушунарли бўлсин десанг, содда тилда гапир, дейди: «Сўзки фасоҳат зеваридин музайян эмасдир, анга чинлик зевари басдур. Ёлгончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабихроқ. Чин сўз нечаким бетакаллуф, қойилги иборат соддалигидин йўқ таассуф».

Навоӣ яхши сўзли, эл учун фойдали нотиқларга ён босади. Уларнинг хизматини масжид имомларининг қилаётган ишларидан юқори кўяди. Шу туйфайли улар учун имомларга нисбатан анча кўп маблағ ажратишни тавсия этади: «Воизга йиллик нақди беш юз олтун, бугдой ўн юк. Имомга масжиди жомеъда хатиб булиб, мактабдаги тутгай, йиллик нақди икки юз олтун, бугдой ўн юк».¹

Алишер Навоӣнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқ маданияти, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларида қадимий туркий халқларнинг нутқ маданияти борасидаги бой ва ноёб мероси маҳорат билан умумлаштирилган.

Навоӣ асарларида чунончи, нутқ одобининг талаблари ҳақида фикрлар бор.

1. Тилни, сўзни қадрла, уни ҳурмат қил:

Донау дур сўзини афсона бил,

Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.

(«Ҳамса», 34-бет).

2. Яхши сўзли олиш (нутқ) – санъатдир, ноёб ҳунардир.

Уни эгаллашга интилин:

Эрдин сўз ҳунар, энчдин бўз ҳунар

(«Маҳбуб ул-қулуб» 82-бет).

3. Инсоннинг одоб ахлоқини белгилайдиган омиллардан бири унинг сўзи, нутқидир: Сувнинг мазаси муз била, ошнинг мазаси туз била, одам яхшилиги сўз била.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 79-бет).

Сўз зоҳир этар замир иши кўирагидин,

Тил мухбир эрур кўнгул ниҳон эмгагидин,

¹ Б.Уришбоев, А.Солиев. Нотиқлик маҳорати -Т, 1984. 32-бет.

Фаҳм айла киши ҳолини сўз демагидин,
Ким берди хабар ҳадиси кўнглидагидин
(«Назмул-жавоҳир»дан, 41-бет).

4. Кишининг сўзи (нутқи) унинг ақлий камолотидан дараж беради:

Одамки демак бирла киромийдире бас,
Сўз дурри ишининг интизомидуре бас,
Сихҳат ончаки, ақли ақл комидуре бас,
Ақлиға далил анинг каломидуре бас.
(«Назмул-жавоҳир» дан,25-бет).

5. Сўзлаганда дилинг билан тилинг бир бўлсин, чунки дидағи тилга чиқади:

Ҳақ сени севгай эл била бўлсанг,
Тилу кўнглунгни бир қилиб биррўй,
Нуқта сурсанг шукуфтау хандон,
Зист қилсанг, кушодоу хушрўй.
(«Арбаин» дан, 59-бет)

6. Сўзлаганда уйлаб сўзла, тушуниб, билиб гапир: Сўзни кўнглунгда пишқармагунча тилга келтурма, Ҳарнаким кўнглунгда бўлса тил сурма.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 83-бет).

7. Хушмуомала, ширинсўз бўл. Тилинг билан кишиларга озор берма:*

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар неки агёр дурур ёр айлар,
Сўз қаттиги эл кўнглига озор айлар.
Юмшоғи кўнгулларни гирифтор айлар.
(«Назмул-жавоҳир» дан,43-бет).

8. Чин, тўғри сўзла, нутқингда ҳалол бўл. Ёлгон сўз бахтсизлик келтиради. Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар... сўзки фасоҳат зеваридин муаян эмасдур, анга чинлик зевари басдур. Ёлгончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабих.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 63-бет).

Хирадмаңд чин сүздин узга демас,
Вале бари чин ҳам дегулук эмас.
Киши чинда сүз зебо, дурур,
Неча мухтасар булса авло дурур.
(«Махбуб ул-қулуб» 83-бет).

9. Яхши, эзгу сүз (нутқ) кишига обрў, бахт келтиради. Эзгу сўзли бўл:

Ким истаса мазҳари каромат бўлмоқ,
Ҳар навъ ишда истиқомат бўлмоқ
Сүздир анга мужиби фаромат бўлмоқ,
Тил забтидадур анга саломат бўлмоқ.
(«Назмул-жавоҳир» дан,43-бет).

10. Тилдан туҳмат учун фойдаланма. Туҳматчидан қоч, ундан нафратлан:

Бировким ёлгон сўзни бировга боғлағай, уз қаро булгон юзин ёрлағай. Кабира гуноҳдур – оз сўз ҳамки ўтруқдур, заҳра гуноҳдур – оз сўз ҳамки ўтруқдур, заҳри муҳлиқдур – агарчи миқдори ўксукдур.

(«Махбуб ул-қулуб» 61-бет).

Эл айбини айтурга бировким узотир тил,
Ўз айбини фош айлагали тил узотур бил.
(«Махбуб ул-қулуб» 69-бет).

11. Тилингни тий. Кўп сўз, эзма ва вайсақи бўлма. Бу зарарлидир.

Бефойда сўзни кўп айтма ва фойдалиғ сўзни кўп эшитурдин қайтма. Оз деган оз янчилур, оз еган оз йиқилур.
(«Махбуб ул-қулуб» 82-бет).

Тил илдамидин бўлур фаромат ҳосил,
Юз навъ надомату маломат ҳосил,
Оз сўзлагандин истиқомат ҳосил,
Соқитлигинин вале саломат ҳосил.
(«Назмул-жавоҳир» дан,31-бет).

12. Сўзлаганда шароитни, суҳбатдошингни ҳисобга ол, беўрин сўз айтма... «...Золим ва бе дард суҳбатида нуқта сурма, наммом ва номард мулояматида дам урма. Дано илиқдин боргондин сўз айтма, утган йигитлик орзу билан қайтмас».

(«Маҳбуб ул-қулуб» 84-бет).

13. Бўшоғиз бўлма, суҳбат сирларини сақлашга ўрган:

Қайси мажлисдаким эшитсанг сўз,

Билгил ул сўз санга омонатдур,

Гар ани ўзга ерга нақд этсанг,

Ул омонатга бу хиёнатдур.

(«Арбаин» дан, 57-бет).

14. Гапирганда қайтариқлардан қоч, чунки улар фикрнинг таъсирини сусайтиради:

Бир деганни икки демак хуш эмас,

Сўз чу такрор топти дилкаш эмас.

(«Ҳамса», 484-бет).

Нутқ одобининг қайд қилинган маданий - ахлоқий талаб ва асослари нутқ меъёрлари сифатида қадимий даврлардан бери авлоддан - авлодга ўтиб келган. Ушбу нутқий меъёрларнинг сақланиши, ўзгартирилиши ва яшаб келишида оилавий анъаналар, бир тил жамоаси доирасида амал қилинган анъанавий қоидалар, суҳбатдошлар (сўзловчи ва тингловчилар)нинг бир-бирини ўзаро назорат қилиши, таълим тарбия, ўтит-насиҳат жараёни, шунингдек нутқий одоб меъёрлари ҳақида ёзилган адабиётларни мутолаа қилиш асосий ўрин тутган.

Демак, кишиларнинг қандайдир тўғри, таъсирчан, чиройли ва яхши гапиришга интилиши ва унга оид одатий қоидалар қадимий тарихга эгадир. Бундай одат қадимий ўтмишдан ҳозирга қадар мангу анъана сифатида яшаб ва такомиллашиб келган. Бироқ, нутқ маданияти тушунчаси билан боғлиқ ушбу нутқий одатлар турли даврларда муаян хусусиятлари билан фарқланиб турган. Айниқса, адабий тил пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган нутқ одоби (нутқ маданияти) тасаввурлари, адабий тил пайдо бўлгандан кейинги давр нутқ маданияти тасаввуридан фарқланади.¹

¹ Р.Қўнигулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т. 1992. 24-25 бет.

НАСИҲАТ АҲЛИ ВА ВОИЗЛАР ЗИКРИДА

Воиз керакки, «қолаллоҳ» сўз айтса ва «қола расулуллоҳ» муҳолафатидин қайтса, худо ва расул йўлига қадам урса. Ўзи киргондин сўнгра насиҳат била элни ҳам кивурса. Юрумагон йўлга элни бошқармоқ – мусофирни йўлдин чиқормоқдур ва бидияда итурмақдур. Усрукки, элга буюрғай хушёрлиқ – уйқувчидекдурки, элга буюрғай бедорлиқ. Уйқусида сўз деган жевлигон бўлур ва дегондек қилмоқ не дегон бўлур.

Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насиҳатин қабул этган мақбул кишидур. Аввал бир йўлни бормоқ керак, андин сўнгра элни бошқармоқ керак. Йўлни юрмай кирган итар ва гайри мақсуд ерга етар.

Воиз уадурки, мажлисига холи кирган тўлағай ва тўла кирган холи бўлғай. Воизким, бўлғай олим ва мутаққий – анинг насиҳатидин чиққан шақий. Улки, буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай. Назоирхон била сургувчи мақол – дастийёр била йирлағувчи қаввол.

Қитъа:

Воизки, дастёрсиз ўлмас сухангузор,
Анга ёроду мунга аёлғувчи ҳукми бор.
Тенгри сўзин аёлғувчи бўлмай дея олмағай,
Бир соз бўлса ҳам керак ул қилғай ихтиёр.¹

Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз. Ҳарзағуйким, кўп тақаллум сурғай, итдебдурким, кеча тонг отқунга ҳурғай. Ямон тиллик андоқким эл кўнглига жароҳат еткурур, ўз бошига ҳам офат еткурур. Нодоннинг муваҳҳиш-ҳарзага бўтзин кирмоғи-эшакнинг жиҳатсиз қичқирмоғи. Хушғуйким, сўзин рифқ ва мусово била айтғай, кўнгулга юз гам келадургон бўлса, анинг сўзидин қайтғай. Сўздадур ҳар яхшилиқни имкони бор, муңда дебдурларки, нафаснинг жони бор. Масиҳоким, нафас била ўлукка жон берди, гўё бу жиҳатдин эрди.

Мақруҳеки, ҳарзаси тавил ва овози қариҳдур, ўзи савти била қурбақага шаҳибдур. Аҳли саодатлар руҳбахш зулолига манбаъ ҳам тил, аҳли шақоватлар наҳс қавқабиға матлаъ ҳам тил. Тилига иқтидорлиғ-ҳакими хирадманд; сўзига ихтиёрсиз –

¹ Алишер навоий. Мукаммал асарлар туплами. 14-том -Т. 1998. 32-33 – бетлар.

лаими нажанд, Тилки фасих ва дилпазир булгай-хуброқ, агар кунгул била бир булгай.

Тил ва кунгул хуброқ аъзодурлар инсонда; савсан ва гунча маргуброқ раёқиндурлар бўстонда. Одаме тил била сойир била ҳайвондан мумтоз булур ва ҳам анинг била инсонга сарафроз булур. Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидир.

Айн ул-қузот тил шарафидин Масих гуфтор булди ва Хусайн Мансур тил сурътидин дорға сазавор.

Байт:

Ҳар неча бийми ҳажр сўзи ошиқ ўлтурур,
Вуслат башорати яна жисмига жон берур.

Тилдин азубат дилписанддур ва лийнат судманд. Чучук тилки, аччиғлиққа эврлди, зарари ом бўлди, қандники, мускир бода қилдилар, харом булди. Чучук сўз соф кунгулларга қўшдур, барча атфол таъбиға мулойим ҳалвофурушдур.

Байт:

Хуш сўзга ким ўлса масту беҳуш,
Шарбат аро заҳрни қилур нўш.

Ҳаркимки, сўзи ёлгон зоҳир булғоч уёлгон. Ёлгонни чиндек айтқувчи суханвар-кумушни олгун рўқач қилувчи заргар. Ёлгон афсоналарда уйлтиргувчи, ёлгончи уйқуда такалум сургувчи. Ёлгон айтгувчи гафлатдадур. Сўзнинг аснофи бағоят чўқдур, ёлгондин ямонроқ синфи йўқдур.

Улки ёлгон била сарфи авкот этгай, анга бу ямон келмагай яна мубоҳот этгай. Агар мустамийбинни гофил топқай, ёлгонин чинга ўтқарса мақсудин ҳосил топқай. Зиҳи тенгрига ямон, не тенгридин, не халқдин шарманда. Мундоқ наҳснинг чун эрур юзи ямонлиқ сари, бу нуҳусатшиор қутлуғ уйдин ташқари.

Байт:

Ул кишини қутлуғ эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуғ эв дунё дурур, яъники, ўлтурмак керак.

Бировким, ёлгон сўзни бировга боғлагай, ўз қаро булгон юзин ёқлагай, кабира гуноҳдур-агарчи миқдори ўқсукдур.

Байт:

Заҳрнинг оз эса миқдори доғи муҳлиқдур,
Игнанинг нуғи заиф эрса доғи кўр қилур.

Улки, сўзни бир ердин яна бир ерга еткургай, элнинг утган гуноҳини ўз буйнуга индургай. Наммомлиқ чин сўзга маъмнудур. Агар зуҳур этгай-хаёл қилки, ёлгон сўзга не етгай. Сўз тергувчининг агар улуғи, агар кичиги-билки эрурлар тамут ўтининг тутруғи.

Байт:

Ким сўзни териб айтгучи оғзига бергай,
Молик ани дўзах ўтининг дудига тергай.

Улки, жуз қувват даъвиси изҳор қилмас, гўёки, ҳақнинг қавий ул-матин эрканин билмас. Одамеки, қувват хаёлин кунглига кечирур-туфрогедурким, ел ургоч учурур. Дунё дор ул-ҳаводисдур ва анга кунгул боғламоққа гафлат боисдур. Олам умрдек бевафодур ва анинг давлатига эътимоқ қилмоқ хато.¹

Адабиётлар

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 13 том. Т. 1997.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14 том. Т. 1998.
3. Алишер Навоий. Вақфийя. Т. 1991.
4. Алишер навоий. Лисонут тайр. 11 том. Т. 1996.
5. Б.Аҳмедов. Навоий замондошлари хотирасида. Т. 1985.
6. Б.Ҳасанов. Навоий асарлари учун қисқача луғат Т. 1993.
7. М.Жураев. Эл деса Навоийни Т. 1991.
8. Б.Уринбоев, А.Солиев. Нотиқлик маҳорати Т. 1984.
9. Нусратулло Атоулло ўгли Жумаҳўжа. Истиқлол ва она тилимиз Т. 1998.
10. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1976.
11. Р.Қўнгуоров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Нутқ маданияти ва услубияти асослари Т. 1992.

¹ Р.Қўнгуоров ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т. 1992. 22-23-24 - бетлар.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
Ўқитувчи нутқ маданияти курсининг мақсад ва вазифалари	4
Нутқ маданияти ва адабий норма. Нутқий малака	11
Ўзбек адабий тили ва нутқ маданияти	17
Нотиқлик санъати тарихидан	21
Нутқнинг коммуникатив сифатлари	33
Тил ва Нутқ. Нутқ одоби. Тил ва маданият	43
Нутқ маданияти ва стилистика	48
Адабиётлар	58
Амалий маълумотлар	59
Ғарб маданияти тарихида нотиқлик санъатининг урни	59
Шарқ маданияти тарихида нотиқлик санъатининг урни	65
Халқ оғзаки ижодида нутқ одоби масалалари	80
Кайковуснинг «Қобуснома» асарида суҳандонлик хусусида	89
Абдулла Авлонийнинг Туркий Гулистон ёҳуд ахлоқ асарида нотиқлик санъати ҳақида	95
Алишер Навоий ижодида нутқ маданияти ва нотиқлик санъати масалаларининг таъқини	101

67 – буюртма. 150 нусха. Ҳажми 7 б.т.
2007 йил 9 сентябрда босишга рухсат этилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида
нашр қилинди.